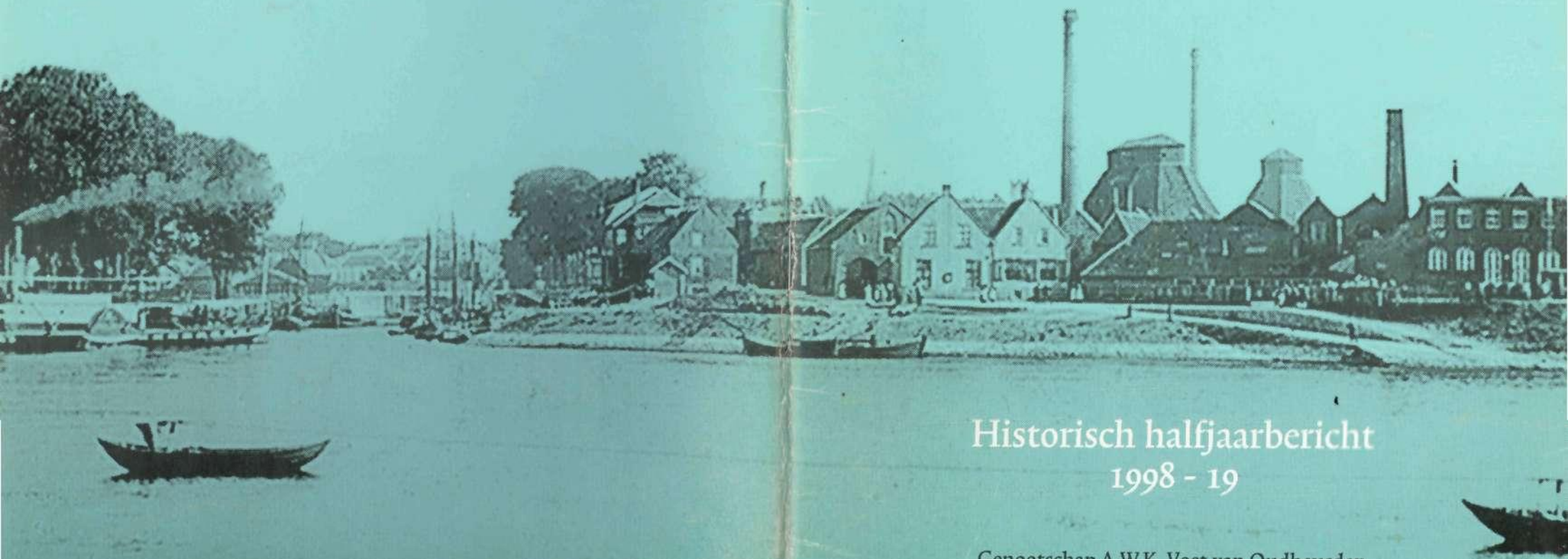

Culemborgse 'Voetnoten'

Historisch halfjaarbericht
1998 - 19

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Redactioneel

Met genoegen presenteren wij U de Culemborgse 'Voetnoten' nr. 19. Het is een thema-nummer. Archivaris R.H.C. van Maanen beschrijft de 19e-eeuwse industrie in het Veerweggebied. De heer van Maanen heeft veel gepubliceerd over de 19e eeuwse industrieën in de West-Betuwe. Op pagina 38 ziet U de afbeelding van een schilderij, dat in het bezit is van ons genootschap. Op 15 december 1942 schonk de heer H.W. van Hoytema dit schilderstuk aan 'Voet', voorstellend een gezicht op de Lek met de Culemborgse oever waarop de voormalige branderij en steenoven. Het schilderij is een kopie door de Culemborgse schilder N. van Os naar een origineel van Springer. Het origineel is in bezit van de familie van Hoytema.

Van de voorstelling van het eerste Culemborgse industrie-terrein, dat op schilderij wordt afgebeeld, vindt men vandaag niets meer terug. Gedurende de 19e eeuw werkten hier toch vele mannen, vrouwen en kinderen voor hun dagelijkse brood. In het gebied waren o.a. gevestigd: een jeneverstokerij, een glasblazerij, een mandenmakerij, een groentedrogerij en een steenfabriek.

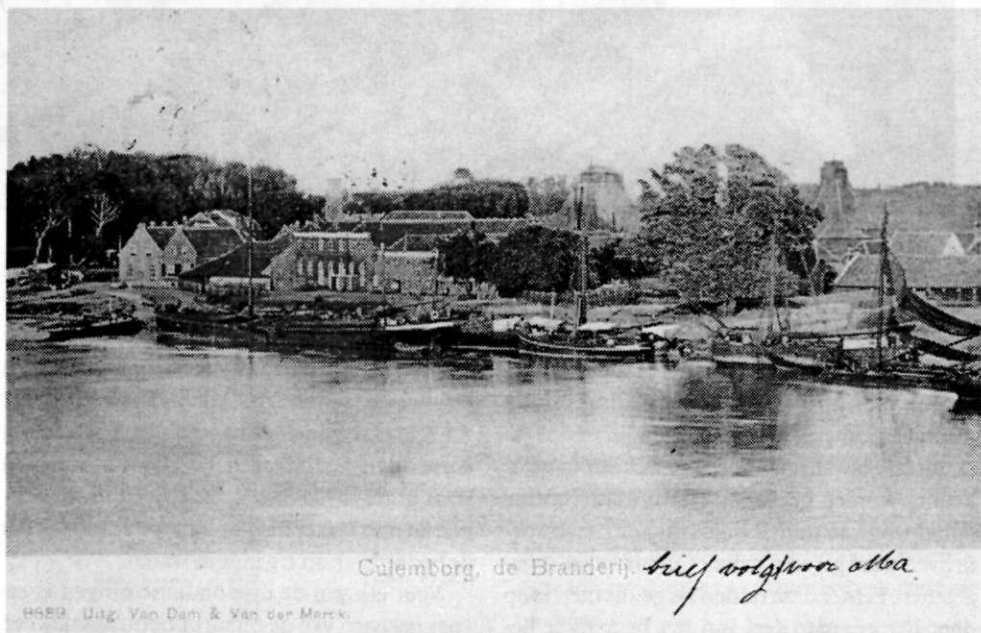
De bekende Culemborgse familie van Hoytema had deze fabrieken, tesamen met anderen opgericht en speelde een grote rol bij het leiding geven.

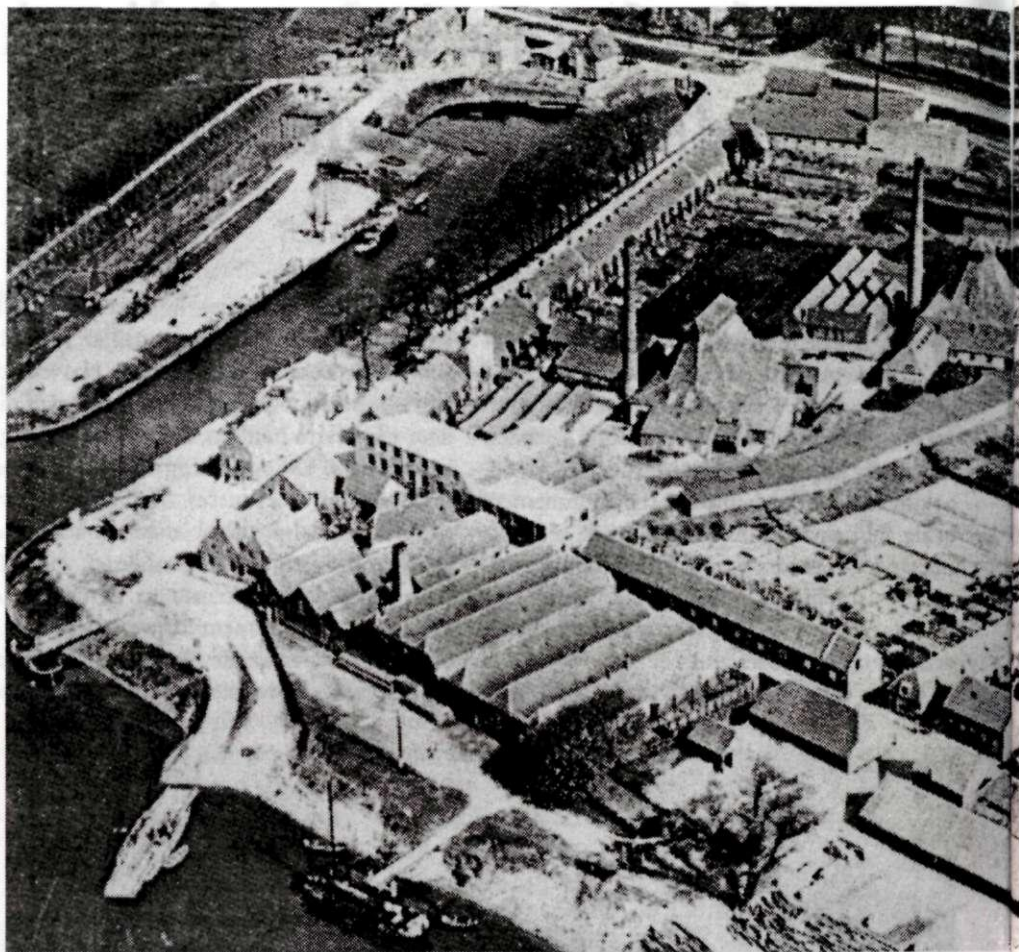
De Culemborgse industrialisatie in de negentiende eeuw

HET ALGEMEEN beeld van de Nederlandse industrie in de eerste helft van de negentiende eeuw is dat van een ingeslapen wereld. Dit is zoals de laatste jaren in verscheidene publicaties aangetoond bezijden de waarheid. Op vele plaatsen in Nederland, ook in het Rivierengebied waren ondernemers bezig fabrieken op te richten, vaak gebruikmakend van moderne procedés, stoommachines en dergelijke. Zo stond in het Bommelerwaardse Poederoijen de grootste aardappeljeneverstokerij van Nederland.

Ook in Culemborg zijn al dan niet geslaagde

pogingen geweest nieuwe fabrieken op te richten. Zo was sprake van de mogelijke vestiging van een calicotweverij en van een glasvensterfabriek. Beide pogingen mislukten, al dan niet door een starre houding van de Culemborgse bestuurders. De oprichting in 1838 van een branderij had meer succes. Uit dit bedrijf kwamen uiteindelijk een jeneverstokerij, een groentendrogerij en een glasfabriek voort. De wol- en zijdelintindustrie in de achttiende eeuw nog zo prominent aanwezig was toen al bijna verdwenen en de Culemborgse geweerfabriek had haar poorten al gesloten. De meu-

bel- of beter gezegd stoelenindustrie was nog niet zo grootschalig als in latere jaren en de sigarenindustrie moest nog aan haar opmars beginnen. De oprichting van de branderij zorgde dus voor een welkome uitbreiding van de werkgelegenheid.

Bij het bovenstaande moet wel een kanttekening worden geplaatst. Het initiatief tot de oprichting van de drie door mij beschreven bedrijven werd genomen door Culemborgse ingezetenen. Echter deze traden als geldschietters op door het grootste deel van het benodigde be-

drijfskapitaal bijeen te brengen. De technische bedrijfsvoering werd altijd overgelaten aan buitenstaanders. Onder de Culemborgse investeerders zien we de familie Van Hoytema een belangrijke rol spelen. Leden van deze familie waren belast met de financiële bedrijfsvoering en/of de algemene zaken. Hierdoor was men in staat grote invloed op de bedrijven uit te oefenen en ontstaat er naar buiten toe de indruk dat de bedrijven hun eigendom waren.

Voor elk van de drie ondernemingen is ervoor gekozen van de eerste oprichtingsakte een

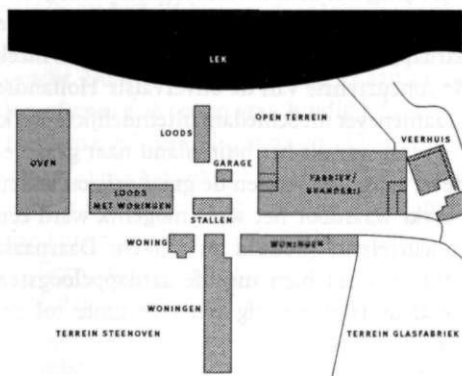

Overzichtsfoto van de bedrijfscomplexen. Aan de rivierzijde de branderij, meer landinwaarts twee ovens (glashutten) van de glasfabriek.

uitgebreide samenvatting over te nemen. Zo kan steeds worden nagegaan wie bij de oprichting betrokken waren. Verder krijgen we inzicht over het benodigde bedrijfskapitaal en de wijze waarop de onderneming was opgezet.

Doordat het bedrijfsarchief dat op het Rijksarchief te Arnhem berust, niet geïnventariseerd en niet toegankelijk voor archiefonderzoekers is, moet ik mij noodgedwongen beperken tot het schetsen van de geschiedenis. Met gebruik van het gemeente, provinciale en rijksoverheidsarchieven, kranten en aanvullende literatuur kan toch een beeld worden verkregen van de drie bedrijven. Ik heb bewust ervoor gekozen elke onderneming in een apart artikel te beschrijven. Per artikel zijn dan ook de gebruikte bronnen vermeld. Op deze wijze bleef het geheel overzichtelijk.

R.H.C. VAN MAANEN

Noot

1. Maanen, R.H.C. van. 'Glasvensterfabriek in Culemborg? Promotiereis van Haagse fabrikanten' in: Culemborgse 'Voet'-noten no. 18, 1997, p. 29-31 en 'De mislukte poging tot stichting van een calicorweverij te Culemborg in 1838-1839' in: De Drie Steden. Regionaal historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg, 18e jaargang no. 1, 1997, p. 9-11.

Schetsen van de geschiedenis van de jeneverstokerij/branderij 'De Hoop'¹

IN AUGUSTUS 1838 kwam het verzoek van A.J. van Hoytema, F.J. Lurling c.s. in de gemeenteraad ter tafel waarbij gevraagd werd van stadswege grond beschikbaar te stellen voor de vestiging van een aardappelmoutwijnbranderij.² In deze jaren was binnen de stad sprake van grote werkeloosheid en bestond behoefte aan werkgelegenheid. Men zal dus verwachten dat alle middelen werden aangewend om Van Hoytema c.s. tegemoet te komen. De commissie die de raad moest adviseren diende echter twee afzonderlijke adviezen in, de twee leden waren niet in staat een gemeenschappelijk standpunt uit te brengen. Het ene advies was positief, het tweede echter zeer negatief.

Het commissielid Wijnen was voorstander van het door het stadsbestuur aanmoedigen van bedrijven om zich binnen Culemborg te vestigen. Hij zag alleen maar voordelen als de branderij in de stad gevestigd werd, bijvoorbeeld ten aanzien van de werkgelegenheid. Hij adviseerde de raad dan ook alle medewerking te verlenen. Wat de persoonlijke beweegredenen van het commissielid Emaus de Micault waren om het negatieve advies te schrijven is onbekend. Aangezien Micault geen kennis bezat over een moutwijnbranderij trachtte hij deze elders op te doen, namelijk in Leerdam. Hij trok de conclusie dat Culemborg er goed aan deed een dergelijk bedrijf niet aan te trekken. De Culemborgse raad wilde uiteindelijk wel haar medewerking verlenen, zij het onder strenge voorwaarden. Van Hoytema c.s. besloten daarop af te zien van gemeentelijke steun.

Opkomst aardappeljeneverstokerijen³

Door het nagenoeg stoppen van de aanvoer van Russisch graan in de jaren dertig van de negentiende eeuw – mede door de hoge invoerrechten – en een hiermee gepaard gaande stijging van de prijzen op de internationale graanmarkt werd een gunstig klimaat geschapen voor de aardappeljeneverstokerijen. In deze jaren stimuleerde de Nederlandse overheid de landbouw (waaronder aardappelteelt) en als gevolg hiervan ontstonden in het Hollands-Gelders rivierengebied ondermeer aardappelmoutwijnbranderijen te Culemborg, Driel, Gorinchem, Leerdam en Poederloijen. Dat in deze contreien zoveel aardappelverwerkende bedrijven werden gesticht is niet zo vreemd als we zien dat aardappelen een der belangrijkste geteelde gewassen in de Bommelerwaard (59%) en in mindere mate in de Tielerwaard (37%) waren.

Aan het eind van de jaren veertig, begin jaren vijftig waren de meeste van deze bedrijven – ook landelijk gezien – weer verdwenen. Voor de aardappelmoutwijn en -jeneverfabrieken bleek de concurrentie van de onvervalste Hollandse graanjenever uit Schiedam uiteindelijk te sterk. De vraag vanuit het buitenland naar graanjenever nam weer toe en de graanprijzen waren gezakt waardoor het weer mogelijk werd een concurrerend produkt te maken. Daarnaast hebben problemen met de aardappeloogsten vanaf de jaren veertig een zeer grote rol gespeeld.

De gedenksteen, destijds ingemetseld in het fabrieksgebouw, bevindt zich in het Elisabeth Weeshuis te Culemborg.

Oprichting compagnonschap

Op 26 september 1838 werd voor notaris H.A.R. Vosmaer te Zeist een 'stokerij van genever of moutwijn uit graan, aardappelen of beetwortelen' opgericht onder de naam De Hoop en gedreven door de firma Van Lurling van Hoytema en Compagnie voor de periode 1 september 1838 - 30 juni 1849.

De deelnemende compagnons waren:

Franciscus Josephus Lurling, directeur moutwijnstokerij te Leerdam en hier woonachtig;

Johan Cornelis François van Hoytema, gemeenteraadslid te Culemborg;

Aleid Johan van Hoytema, secretaris van het polderdistrict Culemborg;

Hermanus Franciscus Roefs, horlogemaker te Culemborg;

Paulus Johannes de Weerd, rentmeester van het gasthuis te Culemborg en

Arie Blijenberg, koopman te Culemborg.

Om de gebouwen te kunnen oprichten, bouwterrein en bedrijfsinventaris te kunnen aankopen etc. werd een kapitaal van f 54.000,00 nodig geacht. Door Lurling was voor 4/12 aan aandelen oftewel f 18.000,00 verschuldigd; J.C.F. van Hoytema, A.J. van Hoytema en H.F. Roefs elk voor 2/12 of f 9000,00 en P.J. de Weerd en A. Blijenberg elk voor 1/12 of f 4500,00. Het aandeel van Lurling werd later teruggebracht tot 3/11.

Geen van hen mocht tijdens het bestaan van de Culemborgse branderij in de aardappelhandel gaan of een fabriek met als voornaamste grondstof aardappelen binnen het Rijk (helpen)

oprichten zonder toestemming van de overige compagnons. Een en ander op straffe van een geldsom ter grootte van hun aandeel. Grote uitzondering op deze voorwaarde was Lurling. Hem werd toegestaan zijn aandeel in de Leerdamse branderij 'De Vijfhoek' te behouden en hierbij ook werkzaam te blijven op 'den thans bestaande voet' voorzover de Culemborgse branderij niet werd benadeeld.⁴ Lurling was belast met het beheer van de stokerij. Hij was continue belast met het toezicht op alle werkzaamheden binnen de fabriek, de aflevering van het fabrikaat, het opstellen van de bestekken van de bouw en inrichting van het gebouw en het inkopen en kiezen van de bouwmaterialen, werktuigen en gereedschappen. Het gemeentelijke patent kwam op zijn naam te staan. Hoe lang hierna Lurling verbonden is gebleven aan de Leerdamse fabriek is onbekend, januari 1839 verkocht hij zijn huis te Leerdam. Vermoedelijk betreft het ook de Josef/Johan Lurling die in

mei-juli 1834 een vergeefse poging deed een dergelijk bedrijf te Doesburg te stichten. Er bestaat een reële kans dat hij zich na deze tevergeefse poging bij het Leerdamse bedrijf inkocht.⁵

Beide Van Hoytema's waren belast met het voeren van de rekening en hadden tekenbevoegdheid. Geen der andere compagnons kon daarom zonder de instemming van de Van Hoytema's bindende overeenkomsten voor de firma aangaan. J.C.F. van Hoytema was ook beheerder van de kas en stelde wekelijks de benodigde gelden aan A.J. van Hoytema, beschikbaar. Door beide boekhouder was een borgstelling van f 16.000,00 verplicht. Het opmaken van de inventarissen, balansen, het voeren van de briefwisseling en het houden van de boeken werd door A.J. van Hoytema en P.J. de Weerd gedaan met een wederzijdse verantwoordelijkheid. Het journaal moest dagelijks en het grootboek maandelijks worden bijgehouden. Iedere maandelijkse vergadering - de eerste dinsdag na de 5e om 17.00 uur - moest een balans met winst- en verliesrekening worden overgelegd. Het eerste boekjaar liep tot 30 juni 1839 en telde daarom tien maanden. De winsten c.q. verliezen werden naar ratio van de aandelen doorberekend.

Beide boekhouders kregen voor hun werkzaamheden jaarlijks f 150,00. Lurling kreeg voor zijn werkzaamheden en toezicht 1/6 van de zuivere winst elke drie maanden uitgekeerd. Deze vorm van beloning hield een zeker risico in; draaide het bedrijf met verlies dan moest in het

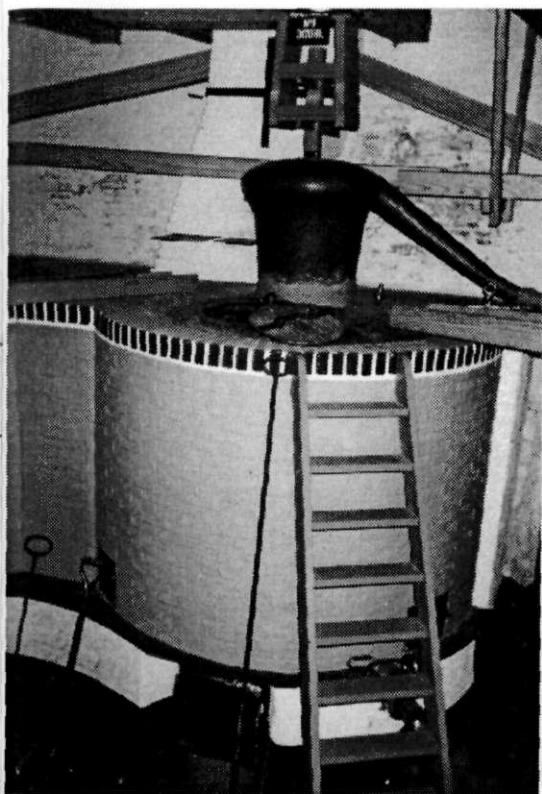
uiterste geval Lurling al het aan hem uitgekeerde terugbetalen. Beslissingen werden met meerderheid van stemmen genomen. Staakten de stemmen dan werd beslist het lot. Lurling had vier stemmen, beide Hoytema's en Roefs elk twee en De Weerd en Blijenberg elk een.

Stoommachine

Op 17 september 1839 werden door de hoogleraar wis- en natuurkunde G.J. Verdam de stoomketels geïnspecteerd. De machine en ketels waren afkomstig van de Utrechtse fabriek J. Verloop Cz & Cie en op 30 juni in de fabriek geplaatst. De lage drukstoommachine (maximaal 1/3 atmosfeer of ruim 3/10 Ned. pond per vierkante Ned. duim) was bestemd voor het koken van aardappelen en het distilleren van beslag door middel van stoom. De aardappelen werden gekookt in 2 grote kuipen. Verder waren er twee grote ingemetselde ruwketsels elk verwarmd door afzonderlijke vuurhaarden. Via koperen pijpen werd het water aangevoerd naar een boven de ketels geplaatste waterbak. Het water was afkomstig uit de koelingskuipen van de distilleertoestellen. Met behulp van een door paarden aangedreven pompmolen werd continue water aangevoerd naar deze toestellen.

Lurling compagnon en directeur af

Op 9 februari 1840 werd voor notaris Van Kesteren het bestaande compagnonschap gewijzigd. Lurling had niet ten volle voldaan aan de gestelde eis om zijn aandeel van 3/11 in het bedrijfskapitaal te storten en had volstaan met

Ingemetselde destilleerketel in
branderij De gekroonde Branderij-
ketel te Schiedam.

'slechts' f 10.000,00. Mondeling was destijds overeengekomen dat in plaats van de eerder overeengekomen 4/12, zijn aandeel teruggebracht was tot 3/11. De overige compagnons besloten Lurling dan ook uit te kopen. De door hem gestorte f 10.000 werd in 3 termijnen, 15 februari f 3500,00, 22 februari f 3500,00 en 30 juni f 3000,00 door de overige vennoten terugbetaald. Lurling verloor toen alle rechten en was ook niet langer meer met het toezicht belast. De firma werd vanaf 1 mei 1840 voortgezet onder de naam Hoytema en Compagnie. Het beheer werd gezamenlijk door de compagnons gevoerd.

Lurling begon hierop zonder veel succes een likeurstokerij in Culemborg en werd uiteindelijk failliet verklaard. Na zijn vertrek uit Cu-

lemborg is hij in ieder geval woonachtig geweest in Utrecht. In de jaren 1860-1861 was hij betrokken bij de niet doorgegangene oprichting van een aardappelenverbranderij in Willemstad. Hij zweeg overigens in alle talen over zijn Culemborgse fiasco.⁶

Overname door de Van Hoytema's

Ook de overige firmanten buiten de Van Hoytema's traden uiteindelijk uit de firma. Op 28 juni 1849 werd nog onderhands een nieuwe akte van vennootschap opgemaakt. Deze akte is niet terug te vinden in een notarieel archief maar vermoedelijk wel in het bedrijfsarchief. Op 2 januari 1852 werden de firmanten Roefs, Blijenberg en De Weerdt uitgekocht. Roefs en de Van Hoytema's bezaten op dat moment 3/12 van den aandelen en de overige twee 3/24. De Van Hoytema's zetten het bedrijf voort. Zo werd op 1 januari 1876 de vennootschap Firma Van Hoytema & compagnie distillateurs opgericht. Duidelijk is hierbij dat de branderij werd voortgezet als een stokerij.

Borgtochtstelling

In 1843 ontstond tussen het bedrijf en de dienst accijnzen een geschil over de borgtochtstelling voor een doorlopend krediet voor de accijnzen ter grootte van f 8617,68.

Het bedrijfscomplex bestond toen uit de branderij (f 7500,00), een loods onder een dak tegen de gehele lengte van de branderij aanstaand. Er werd nog een loods gebouwd van hout en gedekt met pannen ten oosten hiervan en een der-

de loods aan westzijde van de veestal, totale waarde f 12.400,00.

Wet- en andere regelgeving

De wet op het binnenlands gedistilleerd uit 1822 gaf een scala van bepalingen waaraan branderijen zich moesten houden. Voor aard-appelstokerijen werden in de daarop volgende jaren diverse keren afzonderlijke Koninklijke Besluiten vastgesteld. De branderijen waren

hiertoe in 6 klassen ingedeeld, branderijen 5e klasse gebruikten naast granen ook 'vruchten' e.d. als grondstoffen. Op zon- en wettige feestdagen mochten geen vuren onder de distillatie- of ruwketels branden. Tot de branderijen van de 6e klasse rekende men in 1822 fabrieken van likeuren en de werkplaatsen van distilleerders en andere fabrikanten die moutwijn, likeuren en andere 'geestrijke' vochten distilleerden zonder tevens het beroep van brander of stoker

Het personeel van de branderij rond
de eeuwwisseling

kend is het door het gemeentebestuur nooit nodig geweest deze wet toe te passen. Bekend is dat de aardappelmoutwijnbranderijen te Leerdam, Gorinchem en Doesburg veel overlast hebben veroorzaakt, ondermeer door stank en watervervuiling.⁷

Bedrijfsresultaten

Doordat exacte gegevens (nog) niet beschikbaar zijn, moet afgegaan worden op secundaire bronnen als bijvoorbeeld gemeenteverlagen. Opvallend bij de Culemborgse branderij is het binnen enkele jaren na 1843 grotendeels afhankelijk zijn van de export dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de branderij te Poederoijen. De reden hiertoe heb ik niet kunnen achterhalen. Sluyterman geeft voor een Schiedamse branderij annex distilleerderij de hoge binnenlandse accijnzen op als reden om zich toe te leggen op de export.⁸

In de jaren 1839 en 1840 was de branderij in vol bedrijf. In 1842 draaide de branderij weliswaar nog in het voorjaar enige tijd maar vanwege de duurte van de aardappelen werden de activiteiten in het najaar stilgelegd. Het daaropvolgende jaar behaalde men betere resultaten. Dat jaar werd door de branderij 293.855 liter gedistilleerd à 100% uitgeslagen, waarvan 56.439 liter bestemd was voor het buitenland.⁹

Voor 1844 zijn geen gegevens bekend maar tussen 1845 en 1848 lag de branderij wegens het mislukken van de aardappeloogst stil, althans uitgaande van de gemeenteverlagen. Hier komt de onbetrouwbaarheid van gemeentever-

van beslagen (accijns verschuldigde) grondstoffen uit te oefenen. In 1845 werd de Culemborgse branderij van de 5e naar de 6e klasse overgebracht toen men besloot zich te beperken tot het overstoken van buitenlands gedistilleerd.

De wet van 31 januari 1824 was een voorloper van de hedendaagse hinderwet en gaf de plaatselijke besturen bevoegdheden met het oog op het voorkomen van hinder of gevaarlijke situaties veroorzaakt door bedrijven. Voorzover be-

slagen naar voren, het bedrijf heeft toch min of meer gedraaid. Dit is na te gaan aan de hand van correspondentie die is gevoerd over de wel of niet betaling c.q. teruggave van accijnzen.

September 1845 komen de aardappelmoutwijnstokerijen in grote problemen door het mislukken van de aardappeloogst. Van Hoytema c.s. hebben 1845 en latere jaren overleefd door een inventieve bedrijfsvoering. Op 2 september verzochten zij om vermindering van de vastgestelde trek (vooraf bepaalde minimum te behalen opbrengst uit een vaste hoeveelheid grondstoffen). De resultaten uit de voorgaande weken – men was op 16 augustus gestart – hadden geleerd beter te stoppen met de afstokingen want de trek kon niet behaald worden. Zij vermoedden dat de nog te oogsten aardappelen zelfs voor de branderij ongeschikt waren. Uit een brief op 22 september, gestuurd aan de gouverneur van de provincie Gelderland blijkt dat de activiteiten inderdaad gestopt waren. Door dat de vereiste trek niet haalbaar was, vond men de voortzetting van de arbeid niet langer doenlijk. Het gevolg van de stopzetting was wel dat de ingeslagen 800 mud aardappelen niet verwerkt werd en als geheel bedorven uit de fabriek moest worden verwijderd. Oktober vroegen ze om toestemming een particulier entrepot voor buitenlands gedistilleerd te mogen oprichten. Het lag in de bedoeling om uit het buitenland afkomstig gedistilleerd aan te kopen, te Culemborg over te stoken en vervolgens weer naar het buitenland te exporteren. Door de dienst accijnzen te Nijmegen werd positief

geadviseerd. Weliswaar was te Culemborg verder geen buitenlandse handel en de noodzaak voor een entrepot niet aanwezig er waren toch gronden aanwezig om er mee in te stemmen. Het was én van belang voor de branders én voor de stadsgezinnen 'van het inderdaad armoedige stadje' dat deze 'aanmerkelijke' branderij in bedrijf bleef iets wat nu met de geheel mislukte aardappeloogst en de hoge prijzen niet mogelijk was. Bovendien kon zou worden voorkomen dat de buitenlandse connecties niet teniet gingen. Door het ministerie werd dan ook met inachtneming van enkele voorwaarden gunstig beschikt. Dat jaar werd door de branderij 325.957,5 liter gedistilleerd uitgeslagen, waarvan 223.300 liter bestemd was voor het buitenland.

Maart 1846 werd een verzoek gedaan tot het verrichten van proefstokingen van gedistilleerd uit beetwortelen.¹⁰

In juni 1846 werd door het ministerie van binnenlandse zaken opheldering gevraagd over de handelwijze van het bedrijf sinds de verandering in een branderij 6e klasse. Op 19 juni was in het entrepot 108.451 liter buitenlands gedistilleerd opgeslagen afkomstig uit Hamburg en Stettin. Hiervan was overgestookt en weer in het entrepot opgeslagen 88.713 liter waarvan 76.954 liter was geëxporteerd naar de 'zeezijde'. Er was hier dus sprake van nieuwe fabricage c.q. bewerking van 'primitief buitenlands uit de grondstoffen'. Op 30 mei was door de gemeente Culemborg aan het ministerie van binnenlandse zaken een exportcertificaat ter visering toe-

gezonden. Het ging hierbij om 20.000 liter bestemd voor Nederlands-Indië. Via de Rotterdamse cargadoors Hudig en Blokhuyzen zou de jenever met het schip 'Mosambique' worden verzonden. Binnenlandse Zaken vroeg zich af of deze jenever inderdaad afkomstig was van de Culemborgse branderij nu deze vanwege de aardappelziekte stilstond. Het bleek om aardappeljenever te gaan oorspronkelijk afkomstig uit Stettin en overgestookt te Culemborg.

Naast aardappelen en beerwortelen zijn ook appels in het bedrijf verwerkt. In 1847 was er een dermate overvloedige fruitoogst dat de 'boomvruchten' slechts een geringe prijs opbrachten. Op 21 oktober vroeg men dan ook met spoed om toestemming enkele maanden lang uit appels zonder toevoeging van moutmeel gedistilleerd te mogen stoken. Hierdoor hadden de appelverkopers een belangrijke 'debouche' voor de nauwelijks verkoopbare oogst en het zou voor de branderij een weldaad zijn na om de vele geleden schade enige winst te maken.

In 1848 wordt opnieuw een poging gedaan uit beerwortelen gedistilleerd te stoken zonder toevoeging van moutmeel.

Het daaropvolgende jaar is sprake van een jeneverstokerij die 375.329 kannen(=liters) gedistilleerd, veelal bestemd voor Java, produceerde. Daarnaast werd jenever gestuurd naar ondermeer de kust van Guinea.

Eind november 1851 raakte het bedrijf in opspraak. Door de dienst belastingen te Nijmegen werd getwijfeld aan de integriteit van de firma.

Aan de controleur te Tiel werd opdracht gegeven een en ander te onderzoeken en te rapporteren waarna vervolgens de minister van financiën werd ingelicht. De controleur moest nagaan of nog gebruik werd gemaakt van de in 1845 verleende vergunning om uit het buitenland aangevoerde gedistilleerd over te mogen stoken en weer uit te voeren als jenever en of er sprake was van frauduleuze handelingen.

Door de dienst belastingen te Rotterdam was in oktober al geschreven dat de firma op 'vreemde wijze' handelde. Er waren grote uitlagen(=exporten) van jenever op kelders en fusten met als bestemming Engeland en Java, waarbij '...de laatste nota bene met certificaten van oorsprong tot prijzen die niemand begrijpt. Wel weet men dat deze heer (Van Hoytema) door familie betrekkingen in de Residentie vele voorrechten heeft onder anderen om aardappeljenever uit Stettin te mogen inslaan en overstoken in entrepot en die op kelders er weer uitvoert, dit is ook een onoplosbaar raadsel maar dat evenwel voor zaakkundigen zo geheel niet duister is. Eene zaak van beide personen is zeker of zij verstaan geheime kunsten of zij zullen hun vermogen bij verliezen, de vraag is nu kan men het laatste veronderstellen? Men kan zich echter bedriegen, hetgeen men hoopt...'.¹¹ Deze zinsnede uit een brief van de Rotterdamse belastingen aan de minister van financiën laat niets aan duidelijkheid te wensen over. De Nijmeegse dienst kon niets anders schrijven dan dat zij het niet wisten. Ze verwezen naar het Culemborgse gemeentebestuur, maar of dit

enig nut zou hebben? Immers het feit dat de burgemeester J.C.F. van Hoytema 'belanghebbende' was, zou problemen kunnen opleveren.

Desgevraagd leverde ook de Tielse belastingcontroleur commentaar. Het had sinds geruime tijd zijn aandacht dat grote hoeveelheden gedistilleerd uit Schiedam werden ingeslagen en dat deze nagenoeg alle na op verschillende manieren te zijn overgestookt naar de Oost en de West werden verzonden. Het bevreemde hem dat dit overstoken voordeel (dus winsten) opleverde. Ondanks een ingesteld onderzoek had hij nog geen 'kwade' praktijken kunnen achterhalen. Hij had dan ook dikwijls gedacht dat een gedeelte bestemd voor de export weer op de eilanden of kusten werd gelost, verder zette hij ook een groot vraagteken bij de vele verschillende merken aangebracht op de vaten. Wilde men hiermee de administratie op een verkeerd been zetten. Als de firmanten eerlijk werkten dan kon er geen sprake zijn van grote winsten, ongetwijfeld deden zij er wel hun voordeel mee. Aan de vele aandeelhouders (oorspronkelijk waren dit naast de twee Van Hoytema's vier) was voor zover hij kon nagaan sinds de wijziging van branderij in distilleerderij geen of bijzonder geringe renten over de door hun voorgeschoten kapitalen uitbetaald 'terwijl de heren Hoytema wel zullen weten welke beloning zij voor het beheer genieten...'. Het aangehaalde voorrecht om buitenlandse aardappelenjenever te mogen overstoken was niet bijzonder groot, er was al drie jaar geen buitenlands gedistilleerd meer ingeslagen. Inmiddels

was hem ook bekend geworden dat de Culemborgse stokerij inderdaad tegen mindere prijzen dan andere distilleerders jenever verzond. Buitenlandse bestemmingen dat jaar waren Bahim, Batavia, Boston, Bueno Aires, Curacao, Glasgow, Kaap de Goede Hoop, Londen, New York, Pernambuco, Rio Hartno en Soerabaja. Dat jaar was alleen al naar Java 281.000 liter geëxporteerd.

Op 5 januari 1852 werd aan de dienst accijnzen geschreven dat het bedrijf geen gebruik meer maakte van de in 1845 verkregen toestemming. Deze werd dan ook ingetrokken. Het entrepot was inmiddels in gebruik als steenkolenbergplaats. In dezelfde maand speelde de zoveelste belastingaffaire rond de stokerij. Op 16 januari werd vanuit Schiedam 20.539 liter

Etiket: A Tonic Cordial (exportprodukt).
Kruidenlikeur ter voorkoming van of ter
genezing van allerlei kwalen.

moutwijn à 91% te Culemborg aangevoerd. De moutwijn was afkomstig van de Schiedamse branderijen D. den Draak, Van de Schalk, Brandhof & Forsman en W. & J. van Tak. Bij de inspectie te Culemborg werd een verschil geconstateerd van 2%, uitgaande van moutwijn à 100% kwam men uit op 18.690,5 liter, bij 93% op 1.901,5 liter. Met andere woorden de brander had 411 liter à 100% meer ingeslagen. Er buiten gelaten of het gehalte tijdens de reis naar Culemborg niet was vermeerderd, de vervoersbiljetten waren te Schiedam niet voor de juiste sterkte afgetekend. Meerdere malen hadden de Culemborgse ambtenaren geconstateerd dat ter plaatse van bestemming er een verschil was van 1 à 2%. Men verzocht de dienst belastingen dan ook de Schiedamse controleurs hierop te wijzen.

Dit 'standje' werd te Schiedam hoog opgenomen. Door de Schiedamse roeier (belasting-ambtenaar) P. Rees was de zending van de branderij W. & J. Tak groot 4.108 liter à 91% gecontroleerd. Toen bleek dat elke fust een gehalte van ruim 91% had, had hij ruim twee kannen water toegevoegd, dit terwijl de makelaar de sterkte volgens de Engelse weger nog aan de schrale kant stond. Er kon dus onmogelijk bij aankomst te Culemborg een gehalte van 93% bevonden zijn. De bewering dat het geregeld voorkwam dat er verschillen bestonden tussen de uitslag en de gecontroleerde inslag (ter plaatse van bestemming) bestreed hij ten volste. De Schiedamse roeiers legden de schuld bij hun Culemborgse collega. Immers de uitgesla-

gen moutwijn was afkomstig van vier verschillende branderijen en gecontroleerd door drie roeiers. Het kwam hun vreemd voor dat bij vier verschillende partijen de verschillen even groot zouden zijn. Wellicht waren de verschillen te wijten aan verouderde vochtmeters in gebruik te Culemborg of mankeerde het de Culemborgse ambtenaren aan voldoende deskundigheid.

De Culemborgse hoofdcommies Gongrijp reageerde woedend met name ten aanzien van het ontbreken aan deskundigheid. Hij was al dertig jaren in het vak werkzaam en had duizenden en duizenden vaten geroeid (gecontroleerd). Hij was bovendien destijds lid geweest van de commissie belast met proefstokingen door aardappelstokerijen in verschillende provincies. Bij het niet deskundig zijn van hem zou hij niet als commissielid zijn benoemd. Ook zijn twee commiezen ontbrak het niet aan ervaring. Te Culemborg werd het nieuwe model vochtmeter gebruikt, vergelijkingen met de oude hadden dezelfde uitkomsten gegeven. De zaak liep met een sisser af, alleen de Tielse controleur had nog een en ander op te merken. Hij drong er op aan dat er nauwkeuriger werd gewerkt. Immers was hoe het ook zij te Culemborg 4.011 liter à 100% meer ingeslagen dan gedebiteerd was. Hij hield de situatie te Culemborg nauwlettend in het oog. De laatst door hem gedane peiling dateerde van 11 november 1851. Sindsdien was er een ondermaat ontstaan van 150 liter à 91% bij het ingeslagen gedistilleerd. Dit tekort zou tijdens het vervoer naar Culemborg zijn ontvreemd, maar de firmanten

hadden toch de vervoersbiljetten voor conform ondertekend omdat zij de moutwijn al onder eigen beheer hadden. Dit betekende dus een ondermaat tegen 100% gerekend van 136,5 liter, weggestreept tegen de bewuste 4011 liter was er nog altijd sprake van een overmaat van 274,5 liter à 100%. Bij de aanpeiling begin 1852 in het kader van afsluiting van de rekening bleek een overmaat van slechts 88,5 liter te bestaan. Conclusie?, '...de branders [schijnen] het middel gevonden te hebben om de hoeveelheid van 186 liter à 100% uit hun branderij frauduleus uit te slaan', waardoor het Rijk en de stad Culemborg in totaal voor f 58,66 aan accijnzen en opcenten werd benadeeld.

Voorkómen dat door de branderij kleine hoeveelheden illegaal werden uitgeslagen, was ondoenlijk. Er bestond te veel gelegenheid dit te doen via de veerman die een herberg bij de branderij had of via de stoomboot die voor de branderij zijn ligplaats had. Het enige dat gedaan kon worden was het zo nauwkeurig mogelijk controleren van gedistilleerd bestemd voor de Culemborgse branderij. Men had niet alleen buitenlandse afnemers, ook op de Nederlandse markt werd geleverd, zo als bijvoorbeeld aan G. de Haart te Utrecht.

Bleek in 1855 door de hoge prijzen van de grondstoffen het nauwelijks mogelijk goede bedrijfsresultaten te behalen, het daaropvolgende jaar begon de firma met de produktie van gezoet gedistilleerd door vermenging met suiker (likeuren). Dit werd in kruiken gebotteld.

Op 1 januari 1859 brandden door een felle

Personeelsbestand

jaren	jongens	knechten	lonen
1851		6	
1852		6	
1853		6	
1854		8	
1855		8	
1856		8	f 2-6
1857	3	10	
1858	2	13	
1859	3	10	
1862	4	14	
1863	3	11	
1864	4	14	
1865	3	13	
1866		20	f 8
1871		28	f 8
1876		30	
1881		32	
1885		25	
1891		22	

In 1910 telde de distilleerderij 93 arbeiders ouder dan zestien jaar!

brand de gebouwen waarin de stokerij en de fabriek voor gedroogde groenten gevestigd waren, tot op de muren toe af, dit ondanks een grote inzet van de brandweer, de schutterij en particulieren. De brand ontstond s'ochtends tussen 07.30-08.00 uur, de fabrieksgebouwen waren rond 11 uur al uitgebrand en tot in de

avond was de brandweer bezig met het blussen. Mensenlevens waren er niet te betreuren, de inventaris ('de voorhanden goederen') ging grotendeels verloren. Door Van Hoytema en de assurantiemaatschappij 'De Schelde' werd aan de brandweer een beloning uitgekeerd voor de getoonde inzet. Beiden gaven f 134,75 waarbij de verzekering toezegde maximaal f 200,- uit te keren op voorwaarde dat elke pomper f 1,- kreeg. Door het college werd besloten uit de stadskas eventuele tekorten aan te vullen. De bemanning van spuit 3 moest naar evenredigheid meer krijgen dan de bemanningen van overige spuiten die f 25,- kregen. Ondanks de brand heeft de stokerij niet noemenswaardig stilgestaan. Op 21 april werd met het schip Janna Adriana onder kapitein J. Franken vanuit Den Helder nog 2500 liter naar Suriname uitgevoerd. In het bedrijf was het bestaande machinepark vanwege de brand grotendeels vernieuwd en verbeterd, de stoommachine stond overigens in deze jaren stil. De fabriek voor de produktie van gedroogde groenten zou de stoommachine uiteindelijk overnemen. In de daaropvolgende jaren begon het bedrijf aan een grote bloei.

In het archief van de dienst accijnzen valt de naam Van Hoytema vanaf 1858 echter niet meer, althans ik heb geen stukken meer aangetroffen. Dit betekent dat een belangrijke bron voor de geschiedschrijving van dit bedrijf wegvalt. Het bedrijfsarchief is zoals gezegd niet toegankelijk voor het publiek. Kranten, gemeenteverslagen en dergelijke geven ook nauwelijks of geen informatie. De firmanten waren zeer te-

rughoudend met het verstrekken van informatie. In het archief van de Culemborgse Kamer van Koophandel vinden we in 1913 dat de verschillende bedrijven hoofdzakelijk familiebezit waren en het verstrekken van nadere inlichtingen bezwaarlijk was; in 1911 minder wenselijk. Wel is bekend dat de export met name naar West-Afrika eind vorige eeuw **begin deze eeuw** van zeer groot belang was.

In 1907 werd de distilleerderij verbouwd. De bestaande kappen op de bergplaatsen werden doorgetrokken, de muren opgetrokken en de buitenwand vervangen in drie topgevels. De privaten loosden in een put die overstortte in het riool dat 'uitwaterde' op de Lek.

Wanneer de bedrijfsactiviteiten definitief zijn beëindigd, is mij niet bekend. Op 4 augustus 1930 werd het complex distilleerderij met erven gelegen tussen de Steenovenslaan en de Lek voor f 35.000 aan de gemeente Culemborg te koop aangeboden. De gemeente kocht de gebouwen die als bedrijfsgebouwen dienst bleven doen. In de gebouwen bevond zich op dat moment nog de bedrijfsinventaris. De firma N.V. van Hoytema en Co. was dat jaar in liquidatie. Door de Schiedamse firma De Kuyper waren al in 1920 de merknamen overgenomen.

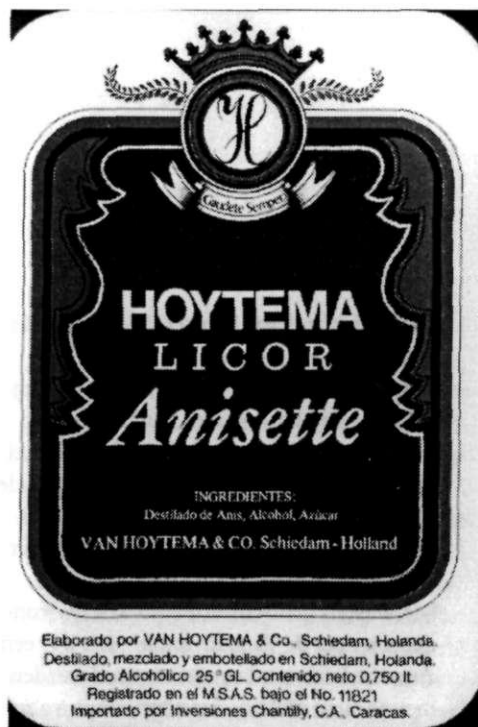
R.H.C. VAN MAANEN

Noten

1. Dit artikel is een met nieuwe gegevens aangepaste versie van twee eerdere verschenen artikelen. Zie ook Maanen, R.H.C. van. 'De moutwijnbranderij 'De Hoop' van Van Hoytema c.s. te Culemborg. (I)' in: Mededelingen Historische Kring West-Betuwe 24e jaargang no. 3, december 1996, p. 59-62 en 'De moutwijnbranderij 'De Hoop' van Van Hoytema c.s. te Culemborg (II)' in: Mededelingen van de Historische Kring West-Betuwe, 25e jaargang, no. 1, februari 1997, p. 23-42.
2. De termen moutwijnbranderij en jeneverstokerij zijn in de correspondentie door elkaar heen gebruikt. De brander leverde de alcoholhoudende grondstof oftewel de moutwijn m.a.w. een halffabrikaat, de jeneverfabrikant of distillateur stookte het eindprodukt namelijk jenever. Aanvankelijk was het Culemborgse bedrijf een moutwijnbranderij gecombineerd met een stokerij, later is het bedrijf omgezet in een jeneverstokerij tevens distributiebedrijf.
3. De aardappelen werden na te zijn gestoomd, tot meel gemalen. Aardappelmeel en mout (gemaakt van gerst) werden samengevoegd en in beslagketels werd hiervan het beslag gemaakt. In Doesburg werd het beslag geheel vervaardigd van aardappelen vermengd met 4 ponden moutmeel op elke 100 pond aardappelen. De mout en het aardappelmeel werden in heet water

van circa 62 graden tot het beslag gemengd. Het zetmeel werd hierbij omgezet in suikers. Nadat het beslag was afgekoeld tot circa 25 graden werd aanzetgist toegevoegd en binnen 24-72 uur werden de suikers omgezet in alcohol. De op een gegeven moment bovendrijvende gistlaag werd er vanaf geschept. Het beslag werd gedurende een etmaal met rust gelaten om het gistingproces te kunnen beëindigen. Het beslag heeft dan een alcoholgehalte van circa 10%. Tijdens het distilleren werd het water van de alcohol gescheiden. Het beslag werd onder in de distilleerketel gegoten, waaronder een kolenvuur werd opgestookt. Doordat alcohol een lager kookpunt heeft dan water verdampt het eerder. De alcohol dampen werden in de helm opgevangen en via een koelspiraal in de koelkuipen weer tot vloeistof gecondenseerd en opgeslagen in grondvaten. De helm werd op zijn plaats gehouden door een helmstut. Door middel van een kraan onderaan de ketel aangebracht werd het ketelresidu afgetapt. Het in- en ommetselen van de ketels zorgde ervoor dat de opstijgende warme lucht van het vuur de gehele ketelwand bestreek. De eerste distillatie (overhalen) vond plaats in de ruwketel, de tweede in de enkelketel en de laatste in de bestketel met als eindprodukt moutwijn en nevenprodukten gist en spoeling. Tijdens elke fase neemt het alcoholpercentage toe tot uiteindelijk circa 46%. De spoeling werd als veevoer voor de ossen gebruikt.

4. Maanen, R.H.C. van. 'De aardappelmoutwijnbranderij "De Vijf Hoeck" te Leerdam 1835-1843' in: Van Stad en Graafschap Leerdam, 15e jaargang (1996) nr. 4, december 1996, blz. 87-101.
5. In 1840 bleek de 27-jarige uit Doesburg afkomstige brander Evert Beuseker werkzaam bij de branderij, bij Hendrik Vullings aan de Havendijk nr. 3 in te wonen. Beuseker was net als Lurling rooms-katholiek. Ook Beusekers aanwezigheid wijst op een relatie met Doesburg.
6. Maanen, R.H.C. van. 'De Likeurstokerij van F.J. Lurling 1840-1846' in: Culemborgse 'Voet'-noten no. 18, 1997, p. 36-38.
7. Maanen, R.H.C. van. 'De aardappelmoutwijnbranderij 'Het Lam' te Gorinchem 1835-1841' in: Oud-Gorcum Varia, jaargang 13, nummer 36, 1996-3, p. 204 - 220. Zie ook noot 4.
8. Sluyterman, K.E. 'Drie eeuwen...'. Vanaf 1825 was de rijksaccijns op binnenlands gedistilleerd van 15,5 % naar 75,7 % gestegen.
9. Ofschoon dit een respectabele hoeveelheid is, was de Culemborgse branderij niet de grootste in de Tieler- en Bommelerwaarden en de Betuwe. De Poederroijense branderij was met 471.720 liter veruit de grootste. Zie hiervoor Maanen, R.H.C. van. 'Industriële activiteiten in Poederroijen 1829-1853' in: russen de Voorn en Loevestein, jaargang XXXIII no. 97, augustus 1997, p. 13-20.
10. Beetwortelen is een andere benaming voor suikerbieten. Tijdens de Franse bezetting van Nederland was hier ter lande de beetwortelteelt aangemoedigd om suiker te kunnen winnen. Nadat de Fransen in 1813 ons land hadden verlaten nam het belang van de bietenteelt voor suikerwinning snel af. Vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw kwam in Nederland de suikerbietindustrie weer snel opzetten; ook werden verscheidene branderijen opgericht om uit beetwortels gedistilleerd te stoken waaronder een door de Van Hoytema's. Dit was een apart bedrijf en moet niet verward worden met de oude stokerij/branderij waar we zoals we gezien hebben ook proeven met het maken van alcohol uit beetwortelen zijn gedaan. Voor dit bedrijf zie Maanen, R.H.C. van. 'Beetwortelbranderij te Culemborg tussen 1854-1866' in: Mededelingen Historische Kring West-Betuwe 25e jaargang no. 2, augustus 1997, p. 3-9.
11. Bij Schiedamse branderijen werden de zogenaamde kelderflessen per 12 of 16 verpakt in de kisten. Ze danken hun naam aan hun vorm, deze was vierkant, aan de onderzijde taps toelopend waardoor zij gemakkelijker in de strohulzen gleden. Voordat Van Hoytema c.s. zelf in 1859-'60 een glasfabriek oprichtten en exploiteerden, werden de benodigde flessen in Vuren(en vermoedelijk ook te Leerdam) aangekocht.

Bronnen

ARCHIEVEN

- Archief stad Culemborg nà 1813: Notulen vergaderingen gemeenteraad en college van burgemeester en wethouders, gemeenteverslagen, ingekomen en minuten van uitgaande stukken (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Culemborg).
- Archief Kamer van Koophandel en Fabrieken te Culemborg (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Culemborg).
- Archief gemeente Leerdam nà 1813 ingekomen en uitgaande stukken (gemeentearchief Leerdam).
- Archief stad Doesburg ingekomen en uitgaande stukken en notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad (Streekarchivariaat Doesburg en De Liemers).
- Archief polderdistrict Culemborg 1838-1955 (Streekarchivariaat West-Betuwe locatie Geldermalsen).
- Rijksarchief Gelderland te Arnhem:
- Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland inv. nr. 9606.
- Archief notaris J.G. van Kesteren inv.nrs. 451, 2304 en 2296.
- Archief notaris J.P. de Man Lapidoth inv.nrs. 2340 en 2361.
- Rijksarchief Utrecht te Utrecht:
- Archief notaris H.A.R. Vosmaer inv.nr. 3014.
- Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage:
- Archief Staatssecretarie,
- Archief ministerie van financiën, afdeling accijnzen inv.nrs. 1-25 en afdeling Contentieux inv.nrs. 1-5
- Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Nationale Nijverheid inv.nr. 488).

De etiketten behoren bij de likeuren Amisette en Orange Curaçao. Beiden werden geëxporteerd naar een importeur in Caracas.

LITERATUUR, PERIODIEKEN ETC.

- Bieleman, J. Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Boom, Meppel/Amsterdam, 1992.
- A. Hallema. 'Suiker en stroopfabricage uit Nederlandse gewassen tussen 1813 en 1858'. Economisch-Historisch Jaarboek deel 24, blz. 207-238.
- Kramers Thz, C. De moutwijnindustrie te Schiedam. Lieverlee, Amsterdam, 1945-1946.
- Lans, N. Schiedam bouwt op een jeneververleden. Een wandeling door de tijd. Schiedam, 1996.
- Sloot, H. van der. Het Echte Schiedamsche jeneverboek. UTO Nederland, Schiedam, 1987.
- Sluerman, K.E. en H.H. Vleesenbeek. Drie eeuwen De Kuyper 1695-1995. Een geschiedenis van jenever en likeuren. Schiedam, 1995.
- Verhoef, J.M. De oude Nederlandse maten en gewichten. P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam, 1983.
- Catalogus der tentoonstelling van Nederlandsche Nijverheid en Kunst te Arnhem 1868. G.J. Thieme & J. van Egmond jr., Arnhem.
- Catalogus der Nationale toonstelling van Nederlandsche en Koloniale Nijverheid te Arnhem 1879.
- Lesbrief Stichting School en bedrijf, serie Op Verkenning 'Wegwijs in 'n oud vaderlandsbedrijf de Distilleerderij.

- Culemborgsche Courant (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg, locatie Culemborg).
- Nieuwe Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Tiel).
- Staatsbladen en bijvoegsels 1822-1843.
- Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Tiel).
- Verslagen van den toestand van de provincie Gelderland.

De Maatschappij 'De Landbouwnijverheid' (1854) 1858-1888

IN 1854 VERZOCHTEN Van Hoytema c.s. toestemming aan de gemeente Culemborg om binnen Culemborg een fabriek te mogen oprichten waar plantaardig voedsel werd bereid en gedroogd en 'zonder bijvoeging voor bederf te bewaren'. De eindprodukten waren met name bestemd voor de schepen die naar de overzeese bezittingen voeren. Door de behoefte aan een grote aanvoer van tuingroenten zou ongetwijfeld de tuinbouw in 'die streken' worden bevorderd. Nadat er geen bezwaarschriften waren binnengekomen deelde de raad aan de commissaris van de Koningin in de provincie Gelderland mee zelf ook met het verzoek in te stemmen. Burgemeester Van Hoytema onthield zich als belanghebbende van stemming.

Werkwijze eerste fabriek

Er werd gebruik gemaakt van een procedé waarvan het octrooi bij K.B. van 14 januari 1851 aan J.J. van Dort te 's-Gravenhage was verleend. Het ging hierbij om toestellen voor het uitdrogen en samendrukken van groenten om die te kunnen bewaren. Vanaf 3 november 1852 was P.E. Fleulard eigenaar van het octrooi. In Frankrijk was een zekere Masson octrooihouder. Van Dort heeft het octrooi als eerste in Nederland ingevoerd maar was dus niet de uitvinder van het procedé. De beschrijving van het procedé is nog aanwezig, de bijbehorende tekening heb ik niet kunnen terugvinden.

Op 22 januari 1855 vroegen Fleulard & Van Hoytema vrijstelling van de gemeentelijke accijns op steenkolen; van het rijk had men deze

al verkregen. De groenten werden gedroogd in een stoof die per etmaal 5 mud kool verbruikte, jaarlijks was dat gerekend over 300 werkdagen 1500 mud. Ook nu weer wees men op het belang van deze fabriek voor de tuinbouw en de werkverschaffing. Deze had 'reeds meerdere tuinbouw uitgelokt...'. Gemiddeld werkten er 2 knechten en 26 meisjes met weeklonen tussen de f 2,- en f 6,-. Het stadsbestuur gaf in 1856 aan de provincie op dat de bedrijfsresultaten voldoende waren en dat de tuinbouw op grotere schaal plaatsvond.

Maatschappij de Landbouw Nijverheid te Culemborg 1858-1888

Was aanvankelijk de firma een initiatief van de Van Hoytema's gebruikmakende van het procedé in bezit van Fleulard, na enkele jaren werd een naamloze vennootschap opgericht met als oprichters A.J. van Hoytema te Culemborg en H.M. Bosscha te Deventer. Op 6 december 1858 werd voor de Amsterdamse notaris Pieter Louwerse de oprichtingsakte verleend. Net als later bij de glasfabriek werd via het uitgeven van aandelen - binnen een beperkte groep mensen - het bedrijfskapitaal bijeengebracht. Hoe Van Hoytema met Bosscha in contact kwam, heb ik (nog) niet kunnen achterhalen. De vennootschap werd aangegaan voor twintig achtereenvolgende jaren. In juli 1878 zou op een algemene aandeelhoudersvergadering worden besloten tot voortzetting of tot ontbinding van de vennootschap. Het doel was het bereiden en drogen

van plantaardige voedingsmiddelen. Na 1878 is het bedrijf inderdaad nog enkele jaren voortgezet.

Aandeelhouders

Ik heb de aandeelhouders met hun beroep en het aantal van hun aandelen in een lijstje bijeengebracht, samen met de naam van degene die hen bij de notaris vertegenwoordigde.

a Aleid Johan van Hoytema, dijkgraaf van het polderdistrict Culemborg, fabrikant, wonende te Culemborg, zeven aandelen
gemachtigd namens:

jonkvrouw Wilhelmina Jacoba van Hoytema, meerderjarig, ongehuwd, zonder beroep, wonende te Culemborg, vijf aandelen

Johan Cornelis François van Hoytema, lid van Gedeputeerde Staten van Gelderland, wonende te Culemborg, vijf aandelen

Herman Adriaan van den Wall Bake, rijks-muntmeester, wonende te Utrecht, vier aandelen

Wilhelmus Christianus de Crane, ontvanger der registratie, wonende te Culemborg, een aandeel

mr. Petrus Alma, gemeentesecretaris van en wonende te Culemborg, een aandeel

Ludolf Johannes van Beusechem, zonder beroep, wonende te Culemborg, een aandeel

b Hugo Constantijn Bosscha, civiel ingenieur, wonende te Deventer, vijf aandelen, gemachtigd namens:

Johan Lauwerens Nering Bögel, fabrikant, wonende te Deventer, zeven aandelen

Joan Frederik Nering Bögel, fabrikant, wonende te Deventer, een aandeel

Herman Hendrik Nering Bögel, particulier, wonende te Deventer, een aandeel en

c Unico Hendrik Wilkens, koopman, wonende te Amsterdam, een aandeel, gemachtigd namens:

Unico Wilkens, grondeigenaar, wonende te Voorst, een aandeel.

Bedrijfskapitaal

Het bedrijfskapitaal werd bij de oprichting vooralsnog bepaald op veertigduizend gulden te verdelen over 40 aandelen. Per aandeel moest 60% op de dag van de wettelijke aanvang van de vennootschap zijn gestort, 10 % twee maanden na de eerste storting en de resterende 30 % in drie termijnen à 10 % op door de algemeen directeur in overleg met de commissarissen vastgestelde tijdstippen. Men kreeg minimaal vier weken van te voren het tijdstip te horen. Bleef een aandeelhouder in gebreke dan werd zij of hij door de algemeen directeur bij gerechtelijk exploit tot betaling binnen vier weken aangemaand. Bleef de aandeelhouder dan nog steeds in gebreke, dan werden de reeds gedane stortingen het eigendom van de vennootschap en verloor zij of hij bovendien alle rechten op en in de maatschappij. De op deze wijze verkregen gelden werden in de reservekas gestort en de aandelen opnieuw uitgezet. Op voorstel van de

commissarissen kon in een algemene vergadering de aandeelhouders bij meerderheid van stemmen besluiten het bedrijfskapitaal te vergroten. De aandelen, elk met twintig dividendbewijzen, waren onsplitsbaar en de aandeelhouders waren slechts aansprakelijk voor het totale bedrag aan aandelen dat zij bezaten.

Directie

De vennootschap werd bestuurd door twee directeuren met als toezichthouders drie commissarissen. Algemeen directeur werd Aleid Johan van Hoytema, technisch directeur Hugo Constantijn Bosscha en tot commissaris Wilhelmus Christianus de Crane, mr. Petrus Alma en Ludolf Johannes van Beusechem en Johan Cornelis François van Hoytema als reserve, wanneer een van de commissarissen kwam te overlijden of verhuisde. Een directeur moest minimaal vijf aandelen op naam bezitten, de commissarissen minimaal een. Directeuren en commissarissen mochten geen belangen in vergelijkbare fabrieken hebben.

De algemeen directeur vertegenwoordigde het bedrijf binnen en buiten gerecht en was belast met het beheer van de zaken. Hij verzorgde alle inkopen, verkopen en betalingen, ontving alle gelden en gaf hiervoor kwitanties af. De financiële boekhouding was dan ook zijn verantwoordelijkheid. Bij zijn afwezigheid werd hij vervangen door de technische directeur.

De technische directeur was belast met het feitelijke leiding van de fabriek en de productiewerkzaamheden, echter in overleg met de al-

gemeen directeur. Duidelijk is dat Van Hoytema dus een grote invloed op het bedrijf uitoefende. Dat overleg tussen beide directeuren moest natuurlijk zonder problemen verlopen of zoals in de statuten stond: 'Hoezeer de werkring van elk der directeuren meer bepaaldelijk is aangewezen, vereenigen zij echter hunne krachten, ter instandhouding en vermeerdering van den bloei der maatschappij en gaan, zooveel mogelijk, in alles communicatief te werk'. Het aannemen, betalen en ontslaan van werknemers werd door hen gezamenlijk gedaan. Bij een eventueel zich voordoend geschil tussen beide directeuren traden de commissarissen op, naar hun oordeel moest men zich schikken.

De commissarissen waren in geenerlei zin belast met het beheer, zij hadden alleen een toezichthoudende taak. Om dit mogelijk te maken hadden zij ten allen tijde toegang tot de fabriek en tot de boekhouding, de briefwisseling en de kas. Desgevraagd moesten de directeuren hen alle gewenste inlichtingen verstrekken.

Werkwijze fabriek

Op 24 februari 1860 werd bij K.B. aan de maatschappij octrooi verleend voor een verbeterde droogstoof uitgevonden door H.C. Bosscha, de technisch directeur van de firma. Door hem was het octrooi afgestaan aan de firma. Ook nu ontbreekt de bijgevoegde tekening en resteert slechts de beschrijving. Ik krijg sterk de indruk dat het gaat om een verbeterde versie van Fleu-lards stoof.

De ondergeteekende maakt bij deze bekend, dat bij hem is geplaatst **EEN**

DÉPOT van

G E C O N C E N T R E E R D E
GROENTEN EN VRUCHTEN,

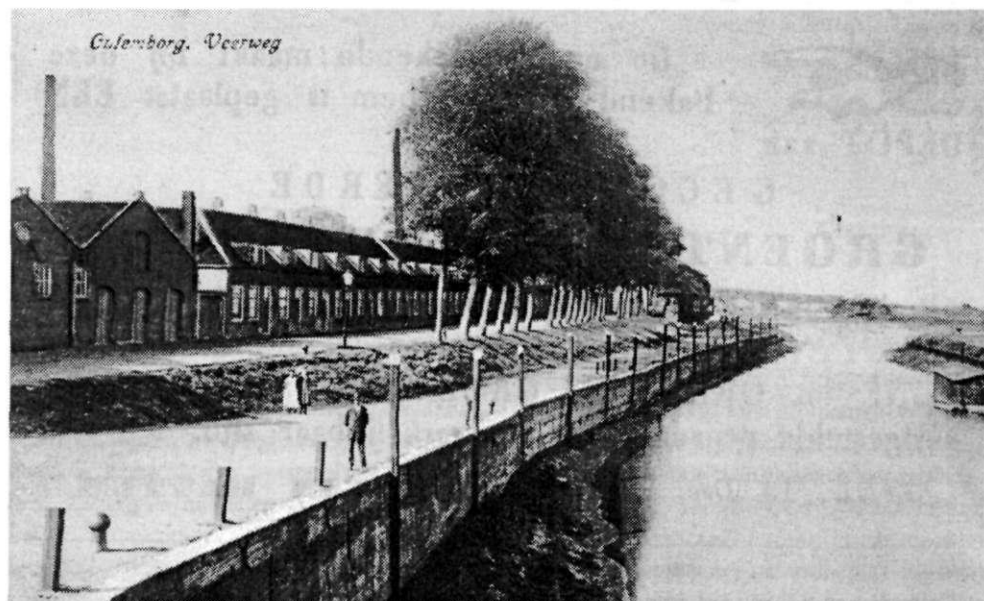
uit de Fabriek van de Heeren *FLEULARD & VAN HOIJTEMA* te *Culenburg*, zoodat alle soorten van **FIJNE** en **ORDINAIRE GROENTEN**, tegen bij Tarief vastgestelde prijzen, bij hem verkrijgbaar zijn.

TIEL, 13 Dec. 1855.

W. VAN HATTUM.

De stoof bestond uit een rechthoekige gemetselde kast waarin de te drogen grondstoffen op beweegbaar gaasdoek naargelang het drogen vorderde meer de warmte werden blootgesteld. De bij het drogingsproces van de grondstoffen vrijkomende warme vochtige lucht werd aan de bovenkant van de stoof via een afzuigende ventilator afgevoerd. De afgevoerde lucht werd continue vervangen door verse die via een onder de stoof aangebracht toestel door middel van stoom werd verhit. Om te voorkomen dat de stoof afkoelde, werd zij gemetseld met holle wanden en waren verscheidene stelen, paarsgewijze tegenover elkaar geplaatste horizontale rollen geplaatst in de richting van de breedte van de stoof, beweegbaar om hun asen. Over elk paar van deze rollen was een stuk gaasdoek zonder einde gespannen, even breed als de stoof. Per paar werd een rol in beweging gebracht via een raderwerk, riemen of op een andere wijze, waardoor het doek werd rondgedraaid. Hierbij werd ervoor gezorgd dat dat het bovenste doek een tegenoverstelde draairichting had van het zich daaronder bevindende doek etc. De grondstoffen werden hierdoor van

de ene naar de andere zijde van de stoof gevoerd. Uiteindelijk vielen zij op het daaronder in tegenovergestelde richting bewegende liggende doek. Dit proces vond net zo lang plaats totdat de gehele stoof was doorlopen waarna de grondstoffen via een trechter naar buiten de stoof werden afgevoerd. Om ervoor te zorgen dat de onderliggende doeken de grondstoffen konden opvangen, waren de rollen niet in een verticale rij boven elkaar geplaatst, maar versprongen zij beurtelings. Boven elke 'opnemende' rol was hiervoor een schuin schot geplaatst. De te drogen grondstoffen werden op een vergelijkbaar beweegbaar doek zonder einde dat zich dat gedeeltelijk buiten de stoof bevond, uitgestrooid en zo aangevoerd binnen de stoof. De luchtverwarmer bestond uit een ijzeren cylinder met gesloten uiteinden. In beide eindplaten was een zo groot mogelijk aantal open buizen ingezet waardoor de lucht kon binnenstromen. De ruimte tussen de cylinder en het gewelf was hierbij afgesloten om te voorkomen dat aangevoerde warme lucht verloren ging. Het condenswater kon via een kraan worden afgetapt.

Brand

Op 1 januari 1859 brandden op 1 januari door een felle brand de gebouwen van de fabriek en de jeneverstokerij tot op de grond toe af, ondanks een grote inzet van de brandweer, de schutterij en particulieren. Datzelfde jaar vroeg en verkreeg men toestemming om het pand gelegen aan de Lek ten westen van de Veerweg aan het Steenovenlaantje kad. sec. H nr. 704 te herbouwen en de 12 pk stoommachine met ketels voor 15 pk voorheen gebruikt voor de aardappelmoutwijnbranderij 'De Hoop' hierin te plaatsen en te gaan gebruiken.

Tentoonstellingen

Door de fabriek werd geregeld aan tentoonstellingen deelgenomen die als doel hadden de Nederlandse nijverheid te bevorderen. Zo won in 1861 de fabriek voor 'verduurzaamde groenten' op de Algemene Nationale Tentoonstelling voor Nijverheid te Haarlem een bronzen medaille voor haar inzending. In 1862 tijdens de internationale tentoonstelling gehouden te

Londen won de fabriek een erepenning voor de 'uitmuntende hoedanigheid van haar verduurzaamde levensmiddelen'.

Bedrijfsresultaten

Door het niet-toegankelijk zijn van het bedrijfsarchief is er nauwelijks iets over te zeggen. Zo weten we niet voor wie en/of waar de eindproducten waren bestemd. Ik vermoed dat de export naar N. Oost-Indië een belangrijke rol heeft gespeeld.

Voor de eerste jaren is het aantal werknemers bekend. Opvallend is dat het aantal werknemers gestaag daalt en dat na eerst veel vrouwelijke werknemers in dienst te hebben gehad, na verloop van een aantal jaren alleen nog mannelijke werknemers resteren.

Veerweg 1923.

Arbeiderswoningen gelegen tegen
het fabriekcomplex.

Prentbriefkaart: Z. van der Schagt

Personeelsbestand

Jaren	knechten	jongens	meisjes	totaal
1856	2	3	14	19
1857	2	3	14	19
1858	2	3	18	23
1859	6	6		12
1860	6	4		10
1861	6	4		10
1862	6	4		10
1863	6	4		10
1864	4	4		8

Einde

Wanneer de bedrijfspporten exact zijn gesloten, heb ik niet kunnen nagaan. In het provinciaal jaarverslag over 1888 is nog sprake van een vruchtendrogerij, vermoedelijk gaat het hier om hetzelfde bedrijf.

R.H.C. VAN MAANEN

Bronnen

ARCHIEVEN

- Archief stad Culemborg na 1813: Notulen vergaderingen gemeenteraad en college van burgemeester en wethouders, gemeenteverslagen, ingekomen en minuten van uitgaande stukken.
- Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland (Rijksarchief Arnhem) inv. nr. 9606
- Archief notaris J.P. de Man Lapidoth (RA Arnhem) inv.nrs. 2340,2361
- Archief Kabinet van de Koning (Algemeen Rijksarchief) inv. nr. 650.

LITERATUUR, PERIODIEKEN ETC.

- Catalogus der tentoonstelling van Nederlandsche Nijverheid en Kunst te Arnhem 1868. G.J. Thieme & J. van Egmond jr., Arnhem.
- Catalogus der Nationale toonstelling van Nederlandsche en Koloniale Nijverheid te Arnhem 1879.
- Nederlandsche Staatscourant.
- Nieuwe Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg lokatie Tiel).
- Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg lokatie Tiel).
- Culemborgsche Courant (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg, vestiging Culemborg).
- Verslagen van den toestand van de provincie Gelderland.

Schetsen uit de geschiedenis van de Culemborgse glasfabriek 1859 - 1916

IN 1859 WERD door A.J. van Hoytema c.s. voor de oprichting van een glasfabriek op het Steenovenwaardje een vergunning aangevraagd. Die vergunning werd het jaar daarop verleend. Van de gemeente was inmiddels op 8 november voor f 500,- een bouwterrein gelegen aan de westelijke glooiing van de Veerweg tussen de huizen van de heer Beusker en het Steenovenlaantje aangekocht, groot 2 vierkante roeden 70 el, aangekocht. Door Gedeputeerde Staten werd de verkoop goedgekeurd. Om het terrein bouwrijp te kunnen maken, moest maar liefst 15.000 kubieke ellen zand worden aangevoerd. Om het werk zo snel mogelijk te kunnen voltooien en 'om de arbeiders een goed loon te kunnen laten verdienen' waren op het te verhoogde terrein in december gaslantaarns geplaatst waardoor er net zolang en net zo veel kon worden verdiend als tijdens de langste zomerdagen. Er waren ruim honderd arbeiders (bouwvakkers) aan het werk. Op 12 februari 1860 werd met het metselwerk begonnen. De gebouwen waren ontworpen door A.M.F. van Deventer. Als bouwmeester fungeerde de Culemborgse stadsarchitect C. Sillevius. Al op 10 juni kon de eerste fles worden geblazen.

Voor de door haar op de Algemene Nationale Tentoonstelling voor Nijverheid te Haarlem ingezonden flessen ontving de fabriek een eervolle vermelding.

Op 1 oktober van dat jaar schreef de Culemborgsche courant dat een tweede glasfabriek zou worden opgericht. Op dat moment waren er 33 knechten en 8 jongens in dienst, de week-

lonen varieerden tussen de f 5,- en f 15,-. De flessen van de glasfabriek waren ondermeer bestemd voor de jeneverbranderij, waarin Van Hoytema ook participeerde.

Vennootschap

Voor de Culemborgse notaris J.D. de Man Lapidot werd op 18 januari 1861 de n.v. Culemborgsche Glasfabriek opgericht voor een periode van 20 jaar.

Uit de akte blijkt heel duidelijk de wijze waarop deze onderneming gefinancierd werd. Het werd in deze periode gebruikelijk om het door meerdere personen het bedrijfskapitaal te doen opbrengen op basis van aandelen. Dat jaar was een bedrijfskapitaal beoogd van f 70.000,- oftewel 70 aandelen van f 1.000,-. Om een beeld te krijgen wie in deze onderneming belanghebbend waren, zijn de aandeelhouders opgesomd met hun beroep en het aantal door hen bezeten aandelen.

1. Aleid Johan van Hoytema, 6 aandelen, en gemachtigde voor : Jan Schippers, ontvanger polderdistrict 2 aandelen; mr. Petrus Alma, secretaris van Culemborg 2 aandelen; Jan Hendrik Albert Ziegenhirt von Rosenthal, burgemeester van Culemborg 2 aandelen en Ludovicus Johannes van Beusechem, rentenier te Utrecht, 4 aandelen.
2. Wilhelmus Christiannes de Crane, ontvanger registratie te Culemborg, 5 aandelen, en gemachtigde : voor Gulian Cornelis Crommelin, grondeigenaar te Wilp, 5 aandelen; Hendrik Willem Gerard Ras, plaatsvervan-

gend kantonrechter te Amsterdam, 5 aandelen; mr. Reinhard Crommelen, grondeigenaar te Renkum, 2 aandelen; Martinus de Crane, geen beroep te Wageningen, 1 aandeel en mejuffrouw Otteline Wilhelmina Eleonora Rau, institutrice te Culemborg 1 aandeel.

3. Antonie Marinus Franciscus van Deventer, fabrikant te Schiedam, 3 aandelen, en gemachtigde voor : Christiaan Ritsema, koopman te Haarlem, 4 aandelen; mejuffrouw Maria Wilhelmina Kroese, geen beroep te Haarlem, 1 aandeel en Huibrecht Ketner, fabrikant te Schiedam 3 aandelen
4. Johan Cornelis Francois van Hoytema 5 aandelen
5. Cornelis Sillevius, stadsarchitect te Culemborg 5 aandelen
6. Hendrik Prenger, koopman, te Culemborg 2 aandelen
7. Nicolaas Belville, rentenier te Culemborg 1 aandeel
8. Rijk van Eck, grondeigenaar te Culemborg 1 aandeel
9. Hugo Constantijn Bosscha, fabrikant te Culemborg, 1 aandeel

De fabriek werd opgericht met als doelstelling de vervaardiging en verkoop van flessen en ander glaswerk. Een reservefonds werd ingesteld om eventuele verliezen te kunnen dekken. De omvang van dit fonds zou maximaal 50% van het aandelenkapitaal bedragen.

Ook hier zien we weer een Van Hoytema aan

het hoofd van de onderneming. Het gaat echter te ver om te zeggen dat de fabriek van de Van Hoytema's was, daarvoor was hun aandelenbezit te klein.

Het bestuur telde twee directeuren. A.J. van Hoytema werd algemeen directeur met als taak de boekhouding en vertegenwoordiging van de fabriek in rechtszaken. A.M.F. van Deventer werd technisch directeur met als taak de leiding van de fabriek en de regeling van de werkzaamheden. Door drie commissarissen te weten C.F. van Hoytema, W.C. de Crane en J. Schippers werd toezicht op het functioneren van het bestuur uitgeoefend. Voor zowel het bestuur als de commissarissen gold dat zij geen belangen in andere op te richten glasfabrieken mochten bezitten.

Grondverkoop 1863

Op 28 september 1863 verkocht het college van burgemeester en wethouders opnieuw grond aan de glasfabriek. Nu weigerde Gedeputeerde Staten echter aanvankelijk haar goedkeuring op, pas in februari 1864 werd deze gegeven.

Tentoonstellingen

De onderneming nam verscheidene keren met succes deel aan Nederlandse tentoonstellingen van fabrieksprodukten.

Eerder hebben we gezien dat al in 1860 aan de tentoonstelling te Haarlem werd deelgenomen. Bij de Algemene Tentoonstelling van Nijverheid te Amsterdam in 1866 won de fabriek voor het wit en gekleurde glas een zilveren me-

daille. Bij de tentoonstelling van de Nederlandse Nijverheid en Kunst te Arnhem in 1868 won men een bronzen medaille.

Dankzij de catalogus die ter gelegenheid van deze tentoonstelling verscheen, kunnen we ons een beeld vormen van het uitgebreide assortissement aan flessen dat het jonge bedrijf maakte. Ik heb daarom het kavelnummer in zijn geheel overgenomen. Duidelijk blijkt dat men niet alleen flessen e.d. produceerde voor de Culemborgse jeneverstokerij maar ook ander glaswerk.

- a. Een zeer groote witte rijnwijnflesch, 2 bemande flesschen, 2 spuitwaterflesschen, f 1,50 per stuk.
- b. Een vitrioolflesch, 1 witte kolf, 1 retort, 1 meetglas, f 5,-.
- c. Een vitrioolflesch, f 4,-.
- d. Een vitrioolflesch, f 3,50.
- e. Een vitrioolflesch, f 3,-.
- f. Een vitrioolflesch, 1 bemande flesch f 0,90.
- g. Een vitrioolflesch, 1 wijnpomp, f 0,85.
- h. Twee beteende flesschen, 1 kolf, 2 helmen, 2 retorten, 1 trechter, 1 weerglas, f 1,- per stuk.
- i. Twee beteende flesschen, 1 beteende veldflesch, f 0,60 per stuk.
- j. Twee beteende flesschen, f 0,35 per stuk.
- k. Drie rijnwijnflesschen, f 8,- per 100.
- l. Acht stuks differente flesschen, f 7,50 per 100.
- m. Twaalf stuks differente flesschen, f 12,- per 100.
- n. Achttien stuks differente flesschen, f 9,- per 100.

- o. Een inmaakflesch, f 18,- per 100.
- p. Dertien stuks differente flesschen, f 6,- per 100.
- q. Een trechter en een kelderflesch, f 20,- per 100.
- r. Een kelderflesch, f 5,- per 100.
- s. Een kelderflesch en een trechter, f 20,- per 100.
- t. Twee stuks differente flesschen, f 9,- per 100.
- u. Twee stuks differente flesschen, f 7,- per 100.
- v. Een glansrol, 4 stopflesschen, f 0,50 per st.
- w. Een monsterflacon, f 4,50.
- e. Een collectie medicijn glas, f 2,50 à f 5,-.
- y. Een eau de cologne flesch, f 2,50.
- z. Een eau de cologne flesch, f 3,-.
- aa. Twee kookglazen, f 15,- per stuk
- bb. Een trechter, f 30,-.
- cc. Een collectie glazen buizen, f 0,80 per kilo.
- dd. Waterstandsglazen, f 1,60 per kilo.
- ee. Een wijdmond stopflesch, f 0,80.
- ff. Drie nauwmund stopflesch, f 0,40
- gg. Vier filtreerflesschen, f 2,- per stuk.

Ook aan de Arnhemse tentoonstelling in 1879 nam men deel. Naast wijn- en andere flessen werden bematte flessen, demyjohns en dame jeunnes (grote mandflessen) of bonbonnes ingezonden.

Bedrijfsresultaten

Het aantal werknemers nam in de jaren zestig gestaag toe om in de jaren zeventig fors te

groeien. Zo telde men in 1862 33 volwassenen en 8 jongens tegen in 1871 151 volwassenen en 56 jongens. De weeklonen bedroegen in 1862 tussen de f 5,- en f 15,-. In 1871 voor werknemers beneden de 16 jaar tussen de f 2,50 en f 10,80 en boven de 16 jaar tussen de f 6,- en f 24,-.

jaren	beneden 16 jaar	16 jaar en ouder	lonen per week
1862	8	33	f 5-15
1863	8	33	f 5-15
1864	12	43	f 5-15
1865	12	43	f 5-15
1866	12	28	f 6-24
1871	56	151	f 2,50-10,80
			>16 jaar
			f 6-24
			>16 jaar
1876	20	40	
1881	20	40	
1886	24	96	
1891	27	133	

In 1910 telde de fabriek 110 werknemers *boven de zestien* en twintig beneden de zestien jaar.

Voor wat betreft de bedrijfsresultaten beschikken we over een belangrijke bron voor wat betreft de uitgekeerde dividenden per aandeel.²

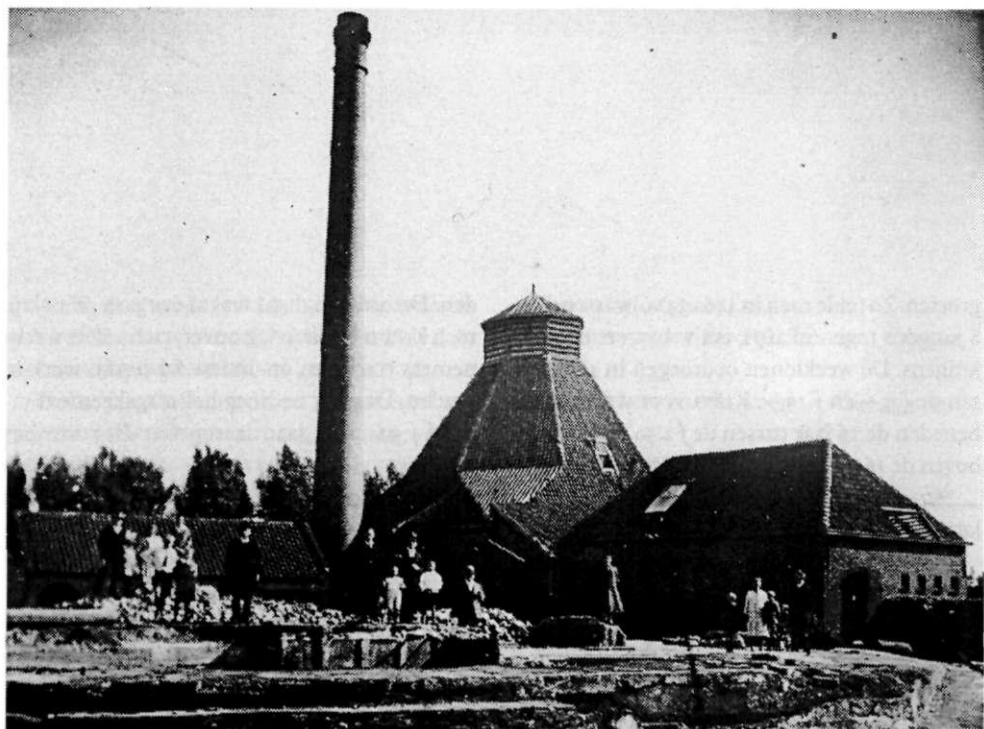
Op 8 oktober 1892 meldde de Leerdammer dat 's maandags 40 werklieden wegens slapte der werkzaamheden waren ontslagen. Dit terwijl de meesten een huisgezin moesten onderhou-

den. De bedrijvigheid was al een jaar zeer slap, toch kwam het ontslag onverwacht. Vele werknemers trachtten op andere fabrieken werk te vinden. Dat jaar bedroeg het uitgekeerde dividend f 50,-. Het jaar daarop was dit ruim het dubbele.

1872 f 144,-	1885 f 105,-	1898 f 28,50
1873 f 118,-	1886 f 118,50	1899 f 46,-
1874 f 63,50	1887 f 86,50	1900 f 53,-
1875 f 174,50	1888 f 166,-	1901 f 104,50
1876 f 100,-	1889 f 199,-	1902 f 106,50
1877 f 200,-	1890 f 194,-	1903 f 107,50
1878 f 170,-	1891 f 78,-	1904 f 112,50
1879 f 100,-	1892 f 50,-	1905 f 80,-
1880 f 104,61	1893 f 108,-	1906 f 81,-
1881 f 98,50	1894 f 110,50	
1882 f 97,95	1895 f 77,-	
1883 f 174,-	1896 f 50,-	
1884 f 274,-	1897 nihil	

Werkwijze fabriek en arbeidsomstandigheden

Glas is een mengsel van circa 75% zand, 10% kalk en 15% soda. Soda wordt toegevoegd om het smeltpunt van zand van 1700 naar 1400° te verlagen. In plaats van soda gebruikte men vroeger ook wel potas (as uit hout of varens). Kalk wordt gebruikt voor stabilisatie, anders gezegd om te voorkomen dat het glas gemakkelijk in water oploste. Het aldus verkregen mengsel staat bekend als 'gemeng'. Het gemeng wordt vervolgens in een oven gesmolten. Via kleine openin-

gen in de oven aangebracht, wordt de benodigde hoeveelheid glas voor verwerking gehaald. Dit laatste noemt men 'keien'.

Een heel belangrijke bron om iets te weten te komen over de arbeidsomstandigheden op de glasfabriek is de in 1891 gehouden arbeids-enquête. Door een speciaal in 1890 ingestelde commissie werden vraaggesprekken met de directeur Daniël van Hoytema en enkele werknemers van zijn bedrijf gehouden. Om een goed inzicht te krijgen in de wijze waarop de fabriek werkte, ondervroeg de commissie een ploeg werknemers bestaande uit een blazer, een steller, een aanvanger en een indrager. Aan elke werknemer werden vragen gesteld inzake hun gezondheid, hun verdiensten, de gezinssamenstelling en hun feitelijke werkzaamheden. Omdat deze enquête vrij onbekend is, heb ik per geïnterviewde een uitgebreide samenvatting

gemaakt.

De aanvanger of keier haalde met een blaaspijp een glasklont uit de oven. Door de steller werd de klont geconcentreerd. Een blazer blies de klont uit tot een bol. Deze bol werd vervolgens in een mal geblazen. Voor het afwerken van de hals werd een klein beetje glas op de flessenbodem vastgezet. Hiervoor gebruikte men een tweede blaaspijp, waarna de eerste pijp kon worden losgemaakt. Een door de aanvanger aangereikt getrokken glasdraadje werd langs de hals geleid en glad afgewerkt. Wanneer ook de tweede pijp werd losgebroken, was de fles gereed. De indrager bracht de fles vervolgens naar een koelruimte.

Er werd gewerkt in twee ploegen die elk 10 uur werkten, inclusief de schafttijd 11 uur. De dagploeg werkte van 12 uur 's middags tot 11 uur 's avonds gevolgd door de nachtploeg van

12 uur middernacht tot 11 uur 's ochtends. Beurtelings werd om de week van ploeg verwisseld.

De glasblazer Jan Pelgrim

Het eerste gepubliceerde interview was dat met de 44-jarige glasblazer Jan Pelgrim, vanaf zijn negende werkzaam in glasblazerijen.

Typerend voor de met hem en de andere werknemers gevoerde gesprekken zijn de vaak ontwijkende vage antwoorden.

Pelgrims gezin bestond naast een echtgenote uit negen kinderen. De oudste was een getrouwde dochter van 23 jaar. Twee van zijn kinderen werkten ook op de fabriek, een van boven de veertien en een van boven de zestien jaar. Het waren beide flessenaanbrengers met een weekloon van f 4,25. Het aan hun uitbetaalde loon droegen zij aan hun vader af. De andere kinderen volgden een bijzondere school van de hervormde gemeente. Over deze school sprak hij desgevraagd zijn tevredenheid uit.

Op de vraag of hij zijn werk zwaar vond, antwoordde hij last te hebben van de zomerwarmte, maar daar viel niets tegen te doen. Afhankelijk van de warmte gingen de werknemers elk uur tussen de 30 en de 45 minuten zitten om af te koelen. Men bleef dan in de fabriek of ging in principe naar buiten omdat in de fabriek zelf geen lucht [zuurstof] genoeg was. Alleen bij koud weer trok men extra goed aan, anders ging men direct van het vuur af in hun hemd naar buiten af. Men werkte gekleed in een dunne blauwe broek en licht (Fries) hemd met blo-

te armen, benen en borst. Er werd niet gewezen op de bedreiging voor de gezondheid van dit handelen. Hoe de kleding precies moet worden geïntrepeteerd is niet duidelijk. Wellicht een kniebroek met een onderhemd zonder mouwen.

Een apart lokaal waar men kon rusten was er niet al had Pelgrim wel hierover horen spreken. Hij beschouwde de fabriek als een goed en vrij groot hoog lokaal. Hij had ook in de Schiedamse en Leerdamse glasblazerijen gewerkt, zij het in de laatste slechts als jongen. Het beviel hem in de Culemborgse fabriek beter dan in de Schiedamse. Over zijn gezondheid had hij niets te klagen afgezien van een enkele verkoudheid. Hij kon dan ook niet zeggen of zijn beroep gevaren voor de gezondheid opleverde.

De schafttijd duurde een half uur. Doordat Pelgrims huis vlakbij de fabriek stond, kon hij 's middags thuis eten. Het was een vrij huis [m.a.w. geen huur] en vrije brand [gratis brandstof]. Weliswaar wilde hij wel dat de schafttijd een uur duurde, maar dat zou niet in het belang van de fabriek zijn. Hij had er nooit met de andere werknemers over gesproken, en meende dat dit ook geen zin had. Men werd per stuk betaald, dus met minder lang werken zou de productie omlaag gaan en dus ook het inkomen. Voor het product waren er geen nadelen aan langere schafttijden verbonden. Maar het verbruik aan brandstoffen zou toenemen. Immers ook tijdens de schafttijd moesten de vuren op de juiste temperatuur blijven.

In de vraaggesprekken werd ook veel aan-

dacht besteed aan kinderarbeid. In de twee fabrieken werkten geen kinderen beneden de veertien jaar, tussen de veertien en zestien jaar waren er 24 à 25 werkzaam. Deze jongens werkten ook in de nachtploegen en wisselden elkaar om de week af.

Ongelukken kwamen relatief weinig voor, een enkele keer viel er wat dun glas tussen de muilen en liep men brandwonden op. Dit was volgens Pelgrim nauwelijks te voorkomen doordat men zo dicht op elkaar stond. Het verder uit elkaar gaan staan zou het werk bemoeilijken. De jongens liepen over het algemeen iets meer risico door dat zij niet altijd even goed opletten. Dit was volgens hem nauwelijks te voorkomen.

De baas die voor hen verantwoordelijk was, werkte gelijk met de knechten op en kwam nauwelijks aan toezicht houden toe. Van Hoytema zelf kwam nauwelijks in de fabriek. Pelgrim vond het overigens niet nodig extra veiligheidsmaatregelen te treffen voor het jeugdige personeel.

Zijn gemiddelde weekloon bedroeg f 25 à f 26, de hoogte was afhankelijk van het weer, hoe warmer hoe lager. Hij hield zijn inkomsten en uitgaven niet bij en had ook nooit van anderen gehoord dat deze dit deden. Het loon werd elke zaterdag om de twee weken uitbetaald.

In tegenstelling tot het sociale vangnet wat wij heden ten dage kennen, bestond voor de werknemers geen ziekenfonds en ouderdomsen ongevallenverzekering. Werknemers die te veelvuldig te laat kwamen of teveel hadden ge-

dronken, werden voor een paar dagen zonder loon weggestuurd. Op de fabriek zelf mocht met mate jenever worden gedronken, teveel werd bestraft om bedrijfsongevallen te voorkomen. Pelgrim had geen spaarbankboekje en dus geen voorziening voor de oude dag. Toen hem werd gevraagd hoe hij dit te zijner tijd zou oplossen, vertelde hij dat hij zoveel mogelijk geld apart zette. Doordat er echter perioden waren dat hij niets verdiende, werd op dit 'spaargeld' weer ingeteerd. Ook bij deze vragen werden door hem tegenstrijdige antwoorden gegeven. Men wees hem erop dat wanneer hij weken achter elkaar werkte hij een goed loon verdiende en dus een deel op de spaarbank kon zetten. Hij beaamde dat er dan ondanks zijn grote gezin geld overbleef en dat een spaarbank rente over de inleg gaf.

Gemiddeld zes weken per jaar was er geen werk en dus geen inkomen. Eenmaal had hij zelfs in een jaar 17 weken lang niets verdiend. Elk jaar waren de werknemers circa zes weken thuis zonder inkomen. Het vuur onder de oven werd dan gedoofd en de oven werd opnieuw opgebouwd omdat de oude niet langer voldeed. Dit slopen en opnieuw bouwen duurde vijf à zes weken. Daarna kon de oven weer opgestookt worden. Naast deze gedwongen rustperiode had Pelgrim hooguit drie vrije dagen.

De steller Arie den Hartog

De 23-jarige steller Arie den Hartog had zowel gewerkt te Culemborg als te Leerdam. Als steller werkte hij samen met de blazer. Deze gaf

hem de pijp met het glas eraan om de fles hoog te blazen en er een hals aan te wellen. Door de blazer werd de pijp dan weer overgenomen.

Op de leeftijd van 16½ was hij bij het Culemborgse bedrijf gaan werken om na drie jaar en vijf weken naar Leerdam te vertrekken toen het werk 'erg slap' werd. Daar had hij het niet naar zijn zin en liep daar dertien maanden 'leeg' omdat hij daar niet wilde werken. Na zijn diensttijd werkte hij weer in Culemborg; ten tijde van het gesprek sinds september twee jaar en hij had het naar zijn zin. Net als bij Pelgrim werd hem ook naar de arbeidsomstandigheden gevraagd. Ook in zijn geval liep hij nauwelijks gekleed van de warme oven naar buiten, eventueel bij slechter weer met een hemdrok. Overigens wees hij er op dat het verschilde aan welke kant van de oven je stond. Wie aan de kant stond waar de wind vandaan kwam had het veel minder warm. Alleen wanneer het buiten erg warm was, was hij bezweet. Voor wat betreft het voorkomen van bedrijfsongevallen beaamde hij het lage aantal door Pelgrim genoemd. Zijn weekloon bedroeg f 10,50 met vrij gebruik van brandstoffen, maar de huur van het huis in de Molenstraat waar hij met zijn ouders woonde, kwam voor eigen rekening. Hij hoefde zijn loon thuis niet aan zij ouders af te dragen.

Ook het drankgebruik kwam ter sprake en dan blijkt de meester[knecht] Jurgens een grote rol te spelen. Hij maakte uit of arbeiders wel of niet wegens (vermeende) dronkenschap werden weggestuurd. Weliswaar kon men bij Van

Hoytema een klacht indienen. Of dit effect had, wist Den Hartog niet.

Door de vragenstellers werd diep op het eventuele drankmisbruik binnen de glasfabriek ingegaan. Het was volgens Den Hartog toegestaan een enkele borrel te vatten omdat men zo moest zweten. Toen opgemerkt werd dat men van een borrel nog meer moest zweten, vergoelijkte hij zijn antwoord door te stellen dat een of twee bortsels een werkman geen kwaad deden, iets wat ook door een baas was gezegd. Zelf dronk hij zelden. Hij meende echter niet dat een geheelonthouder beter tegen het werk zou kunnen. 's Morgens werd door een enkele werknemer drank meegenomen. Ook werd er wel eens op vrijwillige basis een jongen op uitgestuurd voor een half kruikje bier. Jenever mocht hij niet halen, het bier halen werd oogluikend toegestaan. Ook de jeneverbrande-rij van Van Hoytema kwam nog ter sprake, maar daar kreeg men nooit wat uit. De drank werd gehaald bij de vlakbij de glasfabriek staande tapperij van Heuvel.

De aanvanger Willem Kalkhoven

De 18-jaar oude Willem Kalkhoven was al zes jaar bij de glasfabriek werkzaam. Hij was belast met het draaien van de flessen om de blaaspijp en maakte deel uit van een ploeg bestaande uit een blazer, een steller en een indrager. De indrager was 15 à 16 jaar oud verklaarde hij, er waren geen werklui meer jonger dan 14 jaar, die werden niet meer aangenomen. Om de week begon hij hetzij 's middags hetzij 's nachts om

twalf uur als deel van de dagploeg respectievelijk de nachtploeg. 's Zondags werkte hij nooit. Hij had een vast weekloon van f 5,- en kon dat met drie stuivers per dag vermeerderen door harder te werken. In plaats van de 930 flessen die men moest maken werden dan 1000 flessen geproduceerd. Kalkhoven woonde bij zijn ouders in en droeg zijn gehele loon aan hen af. Ook hij verwees naar de zes weken onbetaalde verplichte vakantie bij het opbouwen van een nieuwe oven. Hij had wel gezocht naar ander werk als de fabriek stilstond, maar dit was er gewoonweg niet. School had hij niet echt druk bezocht, hij moest thuis op zijn broertjes passen. Zijn vader was kleermaker. Zijn moeder werkte als schoonmaakster. Lezen en schrijven kon hij niet, overigens deed hij ook geen moeite om het te leren in de verplichte 'vakanties'.

De fabriek bezat ten tijde van het vraaggesprek drie ovens. Als er een gedoofd was, was bij de resterende twee volgens Kalkhoven altijd werk te vinden tenminste als de vraag naar glaswerk groot was. Hij wist niet te vertellen waar de arbeiders het liefste werkten op de glas- of op de steenfabriek. In de laatste fabriek hadden de Van Hoytema's ook belangen.

De indrager Arnoldus Van Loghem

De 14-jaar oude indrager Arnoldus Van Loghem was op zijn twaalfde direct van school op de glasfabriek begonnen. Op de vraag of hij de school had afgemaakt, gaf hij een ontwijkend antwoord. Het zelfde geldt ook voor de vraag of hij goed kon lezen en schrijven en gemakkelijk

kon lezen. Hij antwoordde hierop 'zoo wat' en 'Het gaat nog al'. Door de week las hij niet want dan ging hij direct naar bed. Op zondag werd de Culemborgse krant gelezen en dan met name de ongelukken. 's Winters las hij een enkele keer een boek uit de leesbibliotheek. Toen de fabriek het jaar daarvoor zes weken stil had gestaan had hij veel gelezen, verklaarde hij. Echter hij kon geen titel noemen noch vertellen waar het over ging. Hij had het niet prettig gevonden zes weken lang geen werk te hebben, niet alleen vanwege het stilzitten maar natuurlijk van wegen de verdiensten, in zijn geval zo'n f 4,- per week, uitbetaald op de zaterdag en door hem afgedragen aan zijn ouders. Zijn vader werkte als balkenhijser bij de Culemborgse kistenmakerij van Sillevis. Zijn moeder zorgde voor zijn broertje en zusjes.

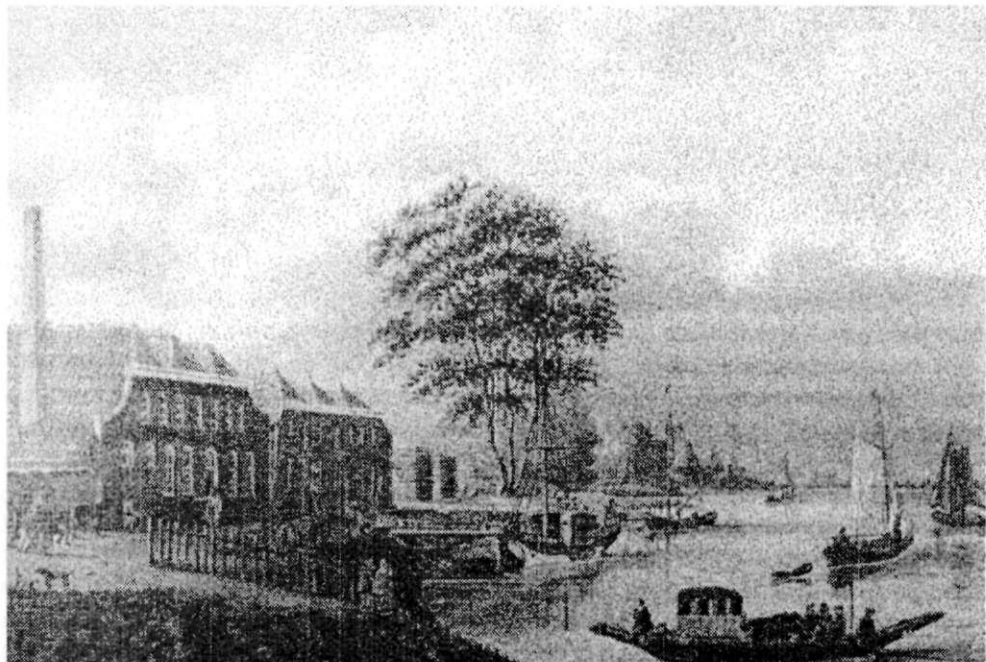
De directeur Daniël van Hoytema

Door de commissie werd ook de directeur van de fabriek ondervraagd. Zijn antwoorden blijken in een aantal gevallen af te wijken van die door de werknemers gegeven! Op de fabriek vonden tussen de 160 en 200 mensen werk. Hiervan waren 30 à 40 tussen de 14 en 16 jaar oud. Het waren niet alleen de zonen van in dienst zijnde arbeiders, maar de laatste jaren vanwege de uitbreiding van de fabriek kwamen ook personen van elders. Een lichamelijke keuring vond niet plaats, de meester[knecht] beoordeelde of zij geschikt waren voor het werk. Elke werknemer werkte afwisselend in een dag- en nachtploeg.

De fabriek had inderdaad drie ovens, een fungeerde als reserve. Volgens Van Hoytema werd de reserveoven in bedrijf gesteld als een van de twee andere ovens gesloopt en opnieuw opgebouwd werd. De werknemers werkten dan aan de reserveoven gedurende vijf à zes weken. Zij waren volgens Van Hoytema dan niet zonder werk, althans de laatste drie jaar niet. Vroeger gebeurde dit wel, maar het afgelopen jaar in ieder geval niet meer. Dit is strijdig met wat de werknemers beweerden! Afgelopen winter had men twee weken stilgelegen wegens gebrek aan kolen. Deze kolen waren afkomstig uit Westfalen. De vuren waren toen gedoofd en het weer aanmaken was een kostbare geschiedenis geweest. Nogmaals weersprak hij het werkeloos zijn van de arbeiders gedurende een langere tijd. Hij kon zich niet herinneren dat 'ooit in de laatste jaren arbeiders zes weken buiten werk geweest zijn'.

Het afgelopen jaar was in mei wel een kortdurende staking geweest op de glasfabriek. Van Hoytema verklaarde deze staking als volgt. De fabriek had grote orders aangenomen en blazers die hiervan op de hoogte waren, wilden van de situatie profiteren. Door de grote orders waaraan men niet kon voldoen, werden er zelfs flessen van elders aangevoerd. In een brief waren door werknemers looneisen gesteld, niet alleen loonsverhoging maar ook herstel van de vroegere premieuitbetaling. Uiteindelijk zwichtte Van Hoytema, de premie voor de stellers werd opnieuw uitgekeerd en de blazers, aanvangsers en indragers kregen loonsverhoging.³

Volgens Van Hoytema lagen de lonen die bij de Culemborgse fabriek werden uitbetaald al hoger dan het landelijk gemiddelde. In voorgaande jaren had men een ander beloningssysteem gekend, maar bij de overgang in 1886 naar het tijdens het vraaggesprek geldende systeem waren in de aanloop problemen geweest. Op elke twaalf nachten werden er slechts elf gewerkt tegen vroeger twaalf. Ter compensatie van de gederfde inkomsten was aan de werknemers een premie gegeven van f 0.90 per week. Ook nadat de problemen waren opgelost, werd deze premie nog steeds uitgekeerd, nu omdat er nauwelijks werk was. Van de drie ovens was slechts een oven in bedrijf. Vele werknemers waren toen uit de fabriek vertrokken, degenen die overbleven hadden het werk verdeeld waarbij zij lange tijd nauwelijks inkomsten hadden. De commissieleden kwamen weer terug op de beruchte vijf weken 'vakantie'. Deze kwamen volgens Van Hoytema ook toen voor, maar duurden in de praktijk zelfs langer. Dit werd veroorzaakt door de grote voorraad flessen die aangemaakt was om de arbeiders aan het werk te houden. Door de grote voorraad in deze malaiseperiode – 'er waren fortien van flesschen' – had de eerdergenoemde premie geen waarde meer, maar was desondanks toch gehandhaafd. Nadat de markt van vraag en aanbod weer was aangetrokken, was de premie ingetrokken. Vele werknemers waren lange tijd in dienst, velen zelfs al dertig jaar. De meesterknecht werd door Van Hoytema als een strikt eerlijk man aangeduid, waarop niets viel aan te merken en

die veel gezag had. Drankmisbruik kwam nauwelijks voor volgens hem, al werd er wel veel bier gedronken. Er mocht volgens hem niet op de fabriek gedronken worden al was dit nauwelijks te controleren. Wel werd er door de onderbazen op toegezien dat gedurende de werkuren geen arbeiders naar de schuin tegenover de fabriek staande herberg van Heuvel gingen. gebeurde dit wel, dan werden de overtreders gestraft. Die straf was een schorsing van minstens een of twee dagen en voor degenen die een vast weekgeld verdienden zelfs een week. Als zij een tweede keer betrappt werden, werden zij ontslagen.

Het beschikbaar stellen van een schaftlokaal vond Van Hoytema niet nodig. Hij betwijfelde of er veel gebruik van gemaakt zou worden. De arbeiders konden bijvoorbeeld de pottenkamer gebruiken om af te koelen maar verkozen over het algemeen de open lucht. Degenen die bij het werken aan de windkanten stonden, pau-

zeerden om het half uur, de anderen om de tien minuten.

Op de vraag of er gespaard werd door de werknemers, antwoordde hij dat enkelen dit deden. Sommigen hadden een stukje grond of een huisje gekocht, anderen hadden geld bij hem in bewaring gegeven.

Er werd bij de uitbetaling van de lonen onderscheid gemaakt tussen de vaste lonen van het merendeel der werknemers en de stukslonen van de blazers. Van Hoytema vond het niet nodig over te gaan tot een wekelijkse uitbetaling; nu was het tweewekelijks. Volgens hem verdiende men genoeg en over het algemeen hadden zij werkende kinderen zodat het totale wekelijkse inkomen dikwijls f 40 bedroeg. De blazers kregen een hoger loon omdat zij over bepaalde vaardigheden moesten beschikken. Sommige stellers brachten het nooit tot blazers al vond hij wel dat blazen niet vermoeiender was dan stellen.

Gezicht op de Lek met de Culemborgse oever waarop de voormalige brandery en steenoven. Het schilderij is een kopie door N. van Os naar een origineel van Springer. (eigendom 'Voet')

De fabriek werkte campagnegewijs. Zo'n campagne begon met de ingebruikname van een nieuwe oven en duurde zo'n 40 weken. De werknemers die aangetrokken werden voor de campagne kregen een aanvangsloon dat de gehele campagne door niet wijzigde. Tijdens de staking het jaar daarvoor was er gestaakt met de vuren nog aan. Het eindresultaat was een loonsverhoging geweest. Van Hoytema nam het de stakers kwalijk dat men staakte met brandende vuren, maar merkte vervolgens wel op: 'overigens hebben zij zich aan alles gehouden en heb ik bemerkt dat ik zeer fatsoenlijke arbeiders heb'. In het verleden werd om de drie weken tijdens de campagne een weekgeld ingehouden om te voorkomen dat werknemers tussentijds het arbeidscontract verbraken. Ten tijde van het vraaggesprek vond dat niet meer plaats.

Het voordeel van het gesprek met de directeur is dat we vergelijkingen kunnen trekken met datgene wat de arbeiders hebben gezegd. Zo kunnen we in een aantal gevallen tegenstrijdigheden ontwaren. Een tweede voordeel is het van twee zijden horen van een verhaal.

Bedrijfsongeval

Dat het werken op een fabriek niet zonder levensgevaar was, bewijst een artikel uit de Culemborgse krant. Op 28 januari 1890 viel een muur van de nieuwe glashut om. De twintigjarige Willem Kinniging werd bedolven onder de vallende stenen - 'naar men wil wel tweeduizend pond' - en werd met hoofd- en beenletsel naar het ziekenhuis vervoerd.

Opheffing

Op donderdag 24 februari 1916 vermeldt de Culemborgse krant dat door de moeilijkheden met het verkrijgen van de benodigde grondstoffen en de bestaande overproductie de bedrijfsploorten voor onbepaalde tijd werden gesloten. De nog in dienst zijnde werknemers - circa honderd - konden grotendeels buiten de gemeente Culemborg aan de slag.

De fabriek ging echter nooit meer open.

In 1930 kocht de sigarenfabriek Dejaco aan de Veerweg enkele huizen aan met een groot open terrein waarop ondermeer de zogenaamde Kieft, de 'ondergrondse stookplaats' van de glasfabriek. Bij de sloop c.q. verwijdering hiervan moest de genie worden ingeschakeld, zo sterk waren de restanten van het gebouw nog.

Over restanten gesproken, men hoeft zich niet te verwonderen wanneer de grond waarop de glasfabriek gestaan ernstig vervuild blijkt te zijn. Dit soort bedrijven was milieuvervuilend en heeft vaak een erfenis achtergelaten voor latere generaties.

R.H.C.. VAN MAANEN

Noten

1. In de achttiende eeuw mislukte een poging om binnen de stad Culemborg een glas-fabriek te vestigen.
2. Nierop, A.H. van en E. Baak. Jaarstukken Naamloze Vennootschappen. Zwolle, 1910. Met dank aan Peter Schipper die mij op deze bron attendeerde.
3. In de Culemborgse sigarenindustrie vond in 1891 een staking plaats.

Bronnen

ARCHIEVEN

- Archief stad Culemborg na 1813: Notulen vergaderingen gemeenteraad en college van burgemeester en wethouders, gemeente-verslagen, ingekomen en minuten van uitgaande stukken (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Culemborg)
- Kamer van Koophandel en Fabrieken te Culemborg (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg, locatie Culemborg)
- Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland (Rijksarchief Arnhem) inv. nr. 9606
- Archief notaris J.P. de Man Lapidoth (RA Arnhem).

LITERATUUR, PERIODIEKEN ETC.:

- Catalogus der tentoonstelling van Nederlandsche Nijverheid en Kunst te Arnhem 1868. G.J. Thieme & J. van Egmond jr., Arnhem.

- Catalogus der Nationale tentoonstelling van Nederlandsche en Koloniale Nijverheid te Arnhem 1879.
- Duit, Th. de. Antiek herkennen. Glas. Kosmos-Z&K, Utrecht/Antwerpen, 1995.
- Eillebracht, A, J. Grimbergen en P. Schipper. De sigarennijverheid in Culemborg. G.J.L. Koolhof, Culemborg, 1986.
- Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (staatsblad no. 1) gehouden te Nijmegen.
- Staatsbladen en bijvoegsels 1822-1843.
- Nederlandsche Staatscourant.
- Culemborgsche Courant (Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg, vestiging Culemborg).
- Nieuwe Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Tiel).
- De Leerdammer (gemeente Leerdam).
- Tielsche Courant (streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg locatie Tiel).
- Verslagen van den toestand van de provincie Gelderland.
- Nierop, A.H. van en E. Baak. Jaarstukken Naamloze Vennootschappen. Zwolle, 1910.